

– Reinout Woittiez –

Het kabinet-Rutte heeft aangegeven dat naast vele andere aspecten in ieder geval twee prominente crises om aanpak vragen, de financiële crisis en de crisis van de rechtsstaat. De aanpak van deze beide crises zal wel de nodige tijd vragen, dus het is te vroeg daarover de balans op te maken. In het voorwoord van het VVD-verkiezingsprogramma 2010 staat over de aanpak van de crises: ‘Als we niet snel orde op zaken stellen krijgen onnodig veel mensen daarvan de rekening gepresenteerd’ en ‘Veel mensen bekruipt het gevoel dat de overheid de situatie uit de hand heeft laten lopen.’

De VVD lijkt vooral in de meer materiële ‘rekeningkant’ van de crises aanleiding te zien om orde op zaken te stellen. En daartoe is alle reden, om met Thorbecke te spreken: de hand moet aan de ploeg. Maar vanuit de maatschappij beginnen zich andere signalen aan te dienen, die het materiële vlak te buiten gaan en een niveau dieper en fundamenteeler liggen: het vertrouwen in de staat en zijn instituties begint af te kalven.

De studenten (en hun ouders) van Hogeschool InHolland vragen zich hardop af: wat is mijn diploma nog waard? Fokke en Sukke geven in antwoord daarop aan dat er stickers uitgedeeld worden om ‘InHolland’ af te plakken op je diploma. Bij de eurocrisis gonst de vraag rond: als we geld blijven storten in de ‘bodemloze put Griekenland’ wat is dan onze euro straks nog waard? En omtrent de manier waarop KPN en Vodafone ‘diep’ in ons informatieverkeer kijken en via SonyPlaystation onze privégegevens op straat komen te liggen speelt de vraag: wat is onze privacybescherming nog waard? De voorbeeldenreeks kan doorgetrokken worden en raakt ook kennis en wetenschap: wat is een IPCC-verslag over klimaatverandering eigenlijk nog waard?

In zijn boek *Trust. The social virtues and the creation of prosperity* beschreef Francis Fukuyama in 1999 dat vertrouwen de kernwaarde is vanwaaruit een maatschappij functioneert en tot welvaart komt: ‘Trust is the expectation that arises within the community of regular, honest, and cooperative behaviour, based on commonly shared norms, on the part of other members of that community.’ In een recent interview in *de Volkskrant* over zijn nieuwe boek *De oorsprong van onze politiek* zegt Fukuyama het kort en krachtig:

‘Het is moeilijk om te vertrouwen op een staat, op een groot en onpersoonlijk verband dat solidariteit vraagt met mensen die je helemaal niet kent.’ En: ‘...als er geen sterke staat is, vallen mensen terug op vrienden, verwanten, clans, stammen...’ In het in april 2011 uitgebrachte rapport *Nieuwe ronde, nieuwe kansen* heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) beschreven dat precies dit ‘terugvallen op de eigen groep’ gaande is in Nederland. Er is sprake van een voortgaand proces van sociale desintegratie, waarbij de RMO waarneemt dat de scheiding zich inmiddels ook sterk aftekent langs lijnen van opleidingsniveau: hoogopgeleiden en laagopgeleiden leven meer en meer langs elkaar heen.

Als uitingsvorm van het ‘terugvallen op de eigen groep’ wordt het, ook in de politiek, meer en meer gangbaar om uit te gaan van het gelijk van de ‘eigen beleving van de feiten’: *fact-free politics*. Immers, kun je de feiten zoals die gemeld worden door de Europese Unie, Griekenland, de hogescholen, KPN en Vodafone, De Nederlandsche Bank (DNB), onze regering, enzovoorts nog wel vertrouwen? Het aandachtspunt is hierbij wat mij betreft dat het overgrote deel van de Nederlanders in alle nuchterheid erop vertrouwt dat redelijkheid en feitelijkheid, en daarmee voorspelbaarheid, een doorslaggevende rol speelt in de wijze waarop ons staatsapparaat functioneert.

Nederland loopt per saldo niet over van symboolpolitiek en de uitvoering van beleid is veelal rationeel, rechtmatig en genegen tot verantwoording. Voorspelbaarheid van de zijde van de staat en zijn instituties vertalen burgers naar betrouwbaarheid van en vertrouwen in diezelfde staat en zijn instituties. Oud-minister Hans Dijkstal verwoordde het in de jaren negentig aldus: ‘Ten eerste moeten politiek en overheid de communicatiekloof met de burger dichten en nuchter en open voor het voetlicht brengen waar het echt om gaat en ten tweede moeten politiek en overheid de verwachtingenkloof dichten en gewekte verwachtingen nakomen.’

Ik versta de oproep van wijlen Dijkstal in de context van behoud van vertrouwen in de staat aldus: politiek en overheid, wees zeer terughoudend met het wekken van verwachtingen en beschaam verwekte

verwachtingen niet. En wees daarom zeer terughoudend met abrupte beleidswijzigingen. Frits Bolkestein heeft in dat opzicht jaren terug betoogd dat politiek niet saai genoeg kan zijn, omdat dat een teken is van adequaat bestuur. En dus, voeg ik eraan toe, van een bestuur dat vertrouwen waard is.

Glijdt Nederland nu af naar een *low-trust society*? Er zijn waarachtig voldoende signalen die daarop wijzen. Voor het Nederlandse bestuur is het zaak om sterke en robuuste instituties met beperkte kerntaken overeind te houden om de gewekte verwachtingen waar te blijven maken, en om daarmee de eigen waarachtigheid en dus het vertrouwen in de staat overeind te houden.

Vertrouwen, als onderliggende drager voor de duur-

zaamheid van ons staatsbestel, gaat de materiële 'rekeningkant' te boven. Het wordt tijd dat dit punt nadrukkelijker meegewogen wordt in het verder herontwerpen van ons land en zijn instituties. Liberalen staan van oudsher voor een kleine maar krachtige overheid. De nieuwe VVD-voorzitter Benk Korthals lijkt met zijn entreetoespraak als nieuwe voorzitter van de VVD deze tekenen goed verstaan te hebben toen hij zei: 'Mocht ik het gevoel hebben dat op het punt van het liberale erfgoed grenzen worden overschreden, dan zal ik die boodschap aan de fractie afgeven.'

Dr.ir. R.D. Woittiez is directeur Milieu en Veiligheid bij het RIVM. Daarnaast is hij hoofdredacteur van Liberaal Reveil en verzorgt hij trainingen voor de Haya van Somerenstichting.

TEN GELEIDE

GEN-ETHISCHE GRENSVERKENNINGEN

– Jan Anthonie Bruijn –

In dit nummer van *Liberaal Reveil* speelt het thema 'gen-ethische grensverkenningen' een belangrijke rol. Aanleiding is het recent verschijnen van een geschrift van de Teldersstichting onder de gelijknamige titel, van de hand van Gerald de Haan, Rinze Benedictus, Ralph van Graafeiland en Marcel Wissenburg. Dit geschrift omvat een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie. Hierin zijn de laatste decennia belangrijke nieuwe technieken ontwikkeld, die toegang geven tot wat sommigen beschouwen als het fundament van onze biologie: de genetische code. Het menselijk lichaam bestaat uit miljarden cellen. In iedere cel bevindt zich het zogenaamde DNA, dat twee meter lang is en opgebouwd is uit drie miljard onderdelen, nucleotiden genaamd. De volgorde van de nucleotiden is bij ieder mens anders. Dit wordt de genetische code genoemd. Onze erfelijke eigenschappen worden er door bepaald. De cel is onder andere een fabriek van eiwitten waarbij het DNA fungeert als een soort mal, een instructieboek dat bepaalt welke eiwitten er gemaakt worden en welke functies ze uitoefenen. Een onderdeel van het DNA dat een onderscheidende functie codeert, bijvoorbeeld de kleur van iemands haar, wordt een gen genoemd. Het geheel van instructies aanwezig in het DNA is het genoom. Het in kaart brengen van iemands genoom kostte in 2000 tien miljard euro en vijftien jaar tijd. Vandaag de dag kan dit in twee weken voor 10.000 euro. De verwachting is dat het in 2020 binnen een uur kan voor tien euro. De informatie die hierbij vrijkomt kan naast 'normale' eigenschappen ook afwijkingen aan het licht brengen. Van steeds meer ziektes wordt bekend dat zij geheel of gedeeltelijk worden veroorzaakt door afwijkingen op het genoom.

Wat zijn hiervan nu de praktische implicaties die leiden tot de behoefte aan een ethische grensverkenning? In de eerste plaats hebben wij te maken met zogenaamde preventieve geneeskunde. In ziekenhuizen worden door pathologen dagelijks vele weefselstukjes onderzocht die zijn weggenomen bij patiënten vanwege bijvoorbeeld een zwelling waarvan de aard onduidelijk is. De vraag kan dan onder meer zijn of de zwelling kwaadaardig is, een vorm van kanker dus, of

goedaardig, bijvoorbeeld een ontsteking. Dit soort onderzoek bestaat al heel lang. Een relatief nieuwe ontwikkeling is echter, dat uit de weefselstukjes ook DNA kan worden gehaald. Dit geeft de mogelijkheid om te onderzoeken of de betreffende afwijking is veroorzaakt door een fout in het DNA, maar ook of deze eventueel overerfelijk is. Als dat zo is ontstaat soms de mogelijkheid om andere patiënten in de familie vroegtijdig te behandelen, waardoor gezondheidsproblemen voorkomen of beperkt kunnen worden. Maar moet de dokter deze informatie wel aan de patiënt bekend maken? Hoe zit het met het recht om iets niet of wel te weten van patiënt, familie en nageslacht? En wat kunnen overheid, andere burgers, verzekeraars en werkgevers met deze informatie? Nog moeilijker wordt het als wij ons realiseren dat aan de hand van het DNA uit het weefselstukje van de patiënt in principe ook het hele genoom van de patiënt af te lezen valt. Dit levert informatie op over de kans op allerlei ziektes. Maar wil je wel weten of je over één of twintig jaar kanker of Alzheimer krijgt? Wat betekent dat voor de kwaliteit van leven van jou, je omgeving en je kinderen als het om een overerfelijke ziekte gaat? Ondertussen is preventieve geneeskunde op basis van genetische kansen al dagelijkse praktijk. Regelmatig laten gezonde jonge vrouwen met een erfelijke aanleg voor borstkanker hun borsten preventief verwijderen en ook worden om dezelfde reden eierstokken en darmen weggehaald. De hielprik bij pasgeborenen test nu al op zeventien behandelbare genetische ziektes, straks kan dat genooombreed.

Naast preventieve geneeskunde leidt genetische kennis ook tot diagnostiek in zeer vroege stadia van het leven. Al langer kennen we de vruchtwaterpunctie voor het bepalen van bijvoorbeeld Downsyndroom. Maar tijdens in-vitrofertilisatie, oftewel IVF-procedures kan nu ook vóór de zwangerschap al worden getest op een erfelijke ziekte die in de familie zit, zoals de ziekte van Huntington of taaislijmziekte. Tevens is het genoom screenbaar op een toenemend aantal andere ziektes en eigenschappen, waaronder het geslacht. Bij IVF ontstaan meestal meerdere bevruchte eicellen die genetisch kunnen worden getest voordat er één wordt

teruggeplaatst in de vrouw. Dit geeft dus de mogelijkheid tot zogenaamde embryoselectie. Hoewel embryoselectie maatschappelijk, ethisch en politiek omstreden is, kan men zich afvragen of het ingrijpender en in essentie iets heel anders is dan het afbreken van een zwangerschap op grond van genetisch onderzoek na een vruchtwaterpunctie. Volgens het meest recente verkiezingsprogramma is de VVD van mening dat embryoselectie op medische grond mogelijk moet zijn bij levensbedreigende ziektes. Maar wat is een levensbedreigende ziekte? Het valt te verdedigen dat Downsyndroom dat niet is, evenmin als bijvoorbeeld anofthalmie, het geboren worden zonder ogen waar soms een erfelijke oorzaak aan ten grondslag ligt. Nog verdergaand is de zeer recente ontwikkeling dat gezonde paren met een kindervens zich sinds kort kunnen laten testen op dragerschap voor bijvoorbeeld taaislijmziekte, ook als die ziekte niet in de familie voorkomt. Zo kunnen ze al vóór de zwangerschap laten bepalen of ze een verhoogde kans hebben om een kind met deze ernstige aandoening te krijgen. De DNA-test kost in Nederland 150 euro en wordt door één verzekeringsmaatschappij – Agis Zorgverzekeringen – vergoed. Deze ontwikkeling betekent nu al dat de dokter moet bepalen of hij paren met een kindervens wijst op de beschikbaarheid van deze test en dat paren vervolgens moeten beslissen of ze getest willen worden. Daarvan afzien is ook een beslissing. Het is al voorgekomen dat paren na de geboorte van een ziek kind tegen de dokter zeiden: ‘Waarom heb je ons niet getest?’.

Naast preventieve geneeskunde en pre-implantatie genetische diagnostiek geven nieuwe genetische technologieën de mogelijkheid tot ingrijpen op het niveau van het DNA. We spreken dan van gentherapie of, als het de geslachtscellen betreft, kiembaangentherapie. Wetenschappers noemen gentherapie een positieve

ontwikkeling die het arsenaal aan medische handelingen aanzienlijk groter en effectiever maakt. Een laatste toepassing van genetische kennis is zogenaamde *personalised medicine*: het screenen van de patiënt op gevoeligheid voor effect en bijwerking van geneesmiddelen. Dit kan waarschijnlijk in de nabije toekomst en zal behandelingsmogelijkheden sterk verbeteren. Wel roepen ook deze mogelijkheden belangrijke ethische en maatschappelijke vragen op, zoals over verzekerings-technische aspecten, privacy, kosten en de rechten van het ongeboren kind. Vast staat, dat de samenleving op de hoogte moet zijn, dat de maatschappij moet bepalen en beslissen en dat wij medisch-ethici meer dan ooit nodig zullen hebben.

Naar aanleiding van het verschijnen van het geschrift *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie* heeft de Teldersstichting op 28 januari jongstleden een symposium georganiseerd waarbij onder meer bovengenoemde kwesties aan bod zijn gekomen. In dit nummer van *Liberaal Reveil* zijn (de bewerkingen van) de lezingen van de vier sprekers op het symposium – Sjoerd Repping, Martin Buijsen, Hub Zwart en Marjolein Verstappen – opgenomen. Daarnaast heeft ChristenUnie-Tweede Kamerlid Esmé Wiegman, die eveneens aanwezig was op het symposium en daarbij heeft deelgenomen aan het forumdebat, een bijdrage geschreven waarin zij haar politieke visie op de ontwikkelingen in de medische biotechnologie uiteenzet. Tot slot wordt het thema door werkgroepslid Rinze Benedictus en Camilia Bruil, organisator van het symposium, afgesloten. Zij reageren daarbij op voorgaande bijdragen.

Prof.dr. J.A. Bruijn is hoogleraar Pathologie in het Leids Universitair Medisch Centrum en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

NAGESLACHT EN ENHANCEMENT VANUIT HET (BIO)MEDISCH PERSPECTIEF

– Sjoerd Repping –

Naar aanleiding van het verschijnen van het geschrift *Gen-ethische grensverkenningen* van de Teldersstichting ontstond er een debat over de mogelijkheden en eventueel daaraan te stellen grenzen op het gebied van embryoselectie, gentherapie en *enhancement*. De auteurs van het geschrift stelden onder meer dat embryoselectie op basis van geslacht of andere niet-medische kenmerken mogelijk zou moeten zijn. In dit artikel zal ik kort ingaan op de technische mogelijkheden die er zijn of gaan komen. Tevens zal ik aangeven hoe de toepassing van deze technieken gezien kan worden vanuit het (bio)medisch perspectief.

Wat kan er allemaal?

Met de term embryoselectie wordt bedoeld dat op basis van vooraf gedefinieerde kenmerken bepaald wordt welke embryo's er tijdens een IVF-behandeling geplaatst worden in de baarmoeder. Een IVF-behandeling begint met de hyperstimulatie van de eierstokken door middel van het toedienen van grote hoeveelheden follikel stimulerend hormoon (FSH). Na ongeveer twee weken zijn er meerdere eiblaasjes rijp en vervolgens worden de eicellen uit deze eiblaasjes via een kleine ingreep uit de eierstokken verwijderd. In het laboratorium worden de eicellen geïsoleerd, bevrucht met zaadcellen en de daaruit ontstane embryo's worden drie tot vijf dagen in het laboratorium gekweekt. Bij een 'normale' IVF-behandeling worden vervolgens op basis van morfologische kenmerken de één of twee beste embryo's geselecteerd voor plaatsing. Eventuele overgebleven embryo's van goede kwaliteit worden ingevroren voor mogelijk toekomstig gebruik indien de betreffende vrouw niet zwanger is geworden of wanneer er een wens is voor een additioneel kind. Embryo's die van slechte kwaliteit zijn worden niet geplaatst of ingevroren. Zo vindt dus feitelijk bij iedere IVF-behandeling al een vorm van selectie plaats.

Een andere vorm van embryoselectie is selectie op basis van de genetische eigenschappen van het embryo. Door middel van genetische analyse van één cel van het embryo kunnen de genetische eigenschappen van dat embryo bepaald worden. Deze techniek heet pre-implantatie genetische diagnostiek (PGD). PGD is bedacht voor patiënten die drager zijn van een gene-

tische aandoening waardoor zij een grote kans hebben op het krijgen van kinderen met een ernstige ziekte. Feitelijk gezien is het een zeer vroege vorm van prenatale diagnostiek (PND). Het voordeel van PGD ten opzichte van PND is dat na vaststelling van de betreffende afwijking van het embryo er geen zwangerschapsafbreking hoeft plaats te vinden. Het nadeel van PGD is dat vrouwen een IVF-behandeling moeten ondergaan met mogelijke medische risico's voor de vrouw (zoals het hyperstimulatiesyndroom) en met nog onduidelijke langetermijneffecten voor de uit deze behandeling geboren kinderen.

Naast het toepassen van PGD voor aandoeningen die altijd tot uiting zullen komen kan de techniek ook worden toegepast voor genetische afwijkingen die niet altijd zullen leiden tot ziekte maar wel de kans op het krijgen van deze ziekte verhogen. Een voorbeeld daarvan is erfelijke borstkanker.

Een andere variant van PGD is het selecteren van embryo's op basis van het zogenaamde HLA-profiel.^A Dit is een toepassing die gebruikt kan worden voor patiënten die een kind hebben met een dodelijke ziekte die alleen genezen kan worden door een beenmergtransplantatie. Een dergelijke beenmergtransplantatie kan alleen met beenmerg van iemand met een (vrijwel) identiek HLA-profiel. Met behulp van PGD kan er dan een zwangerschap ontstaan waarbij het kind hetzelfde HLA-profiel heeft als zijn/haar aangedane broertje of zusje. Na de geboorte kan dan het bloed in de navelstreng van het pasgeboren kind gebruikt worden om zijn/haar broertje of zusje te genezen.

Omdat bij PGD feitelijk gezien *alle* genetische informatie van een embryo kan worden bepaald kunnen embryo's in theorie ook op basis van deze informatie geselecteerd worden. Het bekendste voorbeeld hier is dat er embryoselectie plaatsvindt op basis van het geslacht van het embryo. In de toekomst is het vrijwel zeker mogelijk dat het complete genoom van het

^A Het HLA-profiel maakt onderdeel uit van het immuunsysteem. Het afweersysteem wordt in werking gezet wanneer HLA-typen, die niet in het eigen HLA-profiel voorkomen, het lichaam binnendringen. Er bestaat een grote verscheidenheid aan HLA-profielen. Bij transplantaties van bijvoorbeeld het beenmerg is het van belang om het HLA-type van de donor en de ontvanger te matchen.

embryo wordt bepaald. Met deze informatie in handen kunnen embryo's ook op andere eigenschappen geselecteerd worden mits deze genetisch bepaald zijn. Van *enhancement* spreekt men als het niet zozeer gaat om het bepalen van een genetische eigenschap maar het daadwerkelijk aanpassen van een genetische eigenschap middels gentherapie. Dit is op dit moment nog niet veilig genoeg om zomaar toe te passen maar mogelijk is dit in de toekomst wel het geval. Dit zou bijvoorbeeld gebruikt kunnen worden om bij mannen die een genetische afwijking hebben hun stamcellen uit de testis genetisch te repareren zodat zij hun genetische afwijking niet meer door kunnen geven aan hun kinderen. Men spreekt dan van kiembaangentherapie. Feitelijk gezien is dit nog weer een stap eerder dan PGD: je voorkomt dat er embryo's ontstaan met een genetische afwijking.

Enhancement zou in theorie ook toegepast kunnen worden om lichaamskenmerken aan te passen mits deze genetisch zijn bepaald. In de media wordt dan vaak gesproken over sportiviteit, intelligentie of muzikaliteit.

Doen of niet doen?

Vanuit het (bio)medisch perspectief moet altijd gekeken worden of een bepaalde behandeling die patiënten ondergaan meer goed dan kwaad doet, oftewel *primum non nocere*, ten eerste geen kwaad doen. Bij iedere behandeling is het dus van belang een afweging te maken tussen de medische risico's van de behandeling en de haalbare medische winst. Deze twee elementen zullen voor iedere behandeling gewogen moeten worden zodat bepaald kan worden of de beoogde medische winst opweegt tegen de te nemen medische risico's. In tabel 1 zijn alle hierboven beschreven vormen van embryoselectie en *enhancement* opgenomen met daarbij aangegeven of er sprake is van haalbare medische winst en het bijbehorende medische risico.

Het is belangrijk te beseffen dat het uitvoeren van embryoselectie niet zonder risico is. Er bestaat een kans op ernstige bijwerkingen van de hormoonstimulatie (het ovarieel hyperstimulatiesyndroom) en tevens zijn de lange termijn effecten van IVF nog onbekend. Zo is het oudste IVF-kind ter wereld slechts 33 jaar oud. De afweging tussen goed en kwaad wordt ook gemaakt bij 'normale' IVF-behandelingen. IVF wordt niet toegepast bij vrouwen van 43 jaar of ouder omdat de kans op haalbare winst – zwangerschap – kleiner is dan de kans op complicaties. Vanuit ditzelfde perspectief kan er dus gekeken worden naar de verschillende vormen van embryoselectie en *enhancement*.

Embryoselectie voor afwijkingen met honderd procent kans op uiting hebben een evidente haalbare

winst – het voorkomen van een kind met een ernstige afwijking – die opweegt tegen het medisch risico.

Embryoselectie voor afwijkingen met minder dan honderd procent kans op uiting hebben ook een mogelijke haalbare winst – het voorkomen van een kind die een verhoogd risico heeft op het krijgen van een ernstige afwijking – die opweegt tegen het medisch risico. Wanneer er echter sprake is van een zeer geringe kans op uiting van de ziekte zou het zo kunnen zijn dat dit niet langer opweegt tegen de medische risico's. Dit zal per patiënt geëvalueerd moeten worden door de betrokken behandelaren.

Bij embryoselectie voor HLA-typering is er duidelijk haalbare winst – het redden van het leven van een broertje of zusje – die opweegt tegen de risico's. Wel dient bekeken te worden of het gewenste kind niet enkel en alleen als instrument gebruikt wordt om het leven van zijn/haar broertje of zusje te redden.

Bij PGD voor geslachtskeuze is er geen *medisch* haalbare winst en zijn er uiteraard wel risico's. Dat zou derhalve vanuit het (bio)medisch perspectief niet toegestaan moeten zijn. Ook in de situatie waarbij er al IVF plaatsvindt vanwege een vruchtbaarheidsprobleem moet embryoselectie op basis van geslacht niet toegepast worden. Daarmee worden namelijk de zwangerschapskansen van de betrokken vrouw gehalveerd omdat de embryo's van het niet gewenste geslacht vernietigd worden.

Zoals de term al zegt is er voor PGD voor *niet-medische* redenen geen haalbare medische winst maar zijn er wel risico's. Dit zou dus vanuit het bio(medisch) perspectief niet moeten worden toegestaan. Bovendien is het zo dat vaak vergeten wordt dat deze vorm van selectie ontzettend beperkt wordt door de beperkingen van het beschikbare genetisch materiaal van de ouders. Als muzikaliteit genetisch bepaald zou zijn is het dus feitelijk gezien onmogelijk dat twee amuzikale ouders embryo's maken die juist een aanleg hebben voor muzikaliteit.

Voor *enhancement* voor *niet-medische* redenen geldt hetzelfde als voor embryoselectie voor niet-medische redenen: geen medische winst maar wel medische risico's.

Kiembaangentherapie, hoewel nog niet mogelijk, levert wel een haalbare winst op – het voorkomen van kinderen met ernstige afwijkingen – en zou dus, mits de nu nog onbekende medische risico's beperkt zijn, toegestaan moeten kunnen worden.

Tabel 1. Overzicht van mogelijke vormen van embryoselectie (PGD) en enhancement met de daarbij behorende haalbare medische winst en medische risico's. Deze twee factoren vormen de basis om dergelijke behandelingen vanuit een (bio)medisch perspectief al dan niet toe te staan.

	Haalbare medische winst	Medisch risico	Toestaan vanuit het (bio)medisch perspectief
PGD voor afwijkingen met 100% kans op uiting	Ja	Ja	Ja
PGD voor afwijkingen met <100% kans op uiting	Ja	Ja	Ja, afhankelijk van de kans op uiting
PGD voor HLA-typing	Ja	Ja	Ja
PGD voor geslachtskeuze	Nee	Ja	Nee
PGD voor niet-medische redenen	Nee	Ja	Nee
Enhancement voor niet-medische aandoeningen	Nee	Ja	Nee
Kiambaangetherapie voor medische aandoeningen	Ja	Ja	Ja, mits veilig

Samenvattend

Er is technisch steeds meer mogelijk in de geneeskunde. Op het gebied van de voortplantingsgeneeskunde zal dit altijd tot grote maatschappelijke discussies leiden omdat het gaat over het ontstaan van nieuw leven. Iedereen heeft daar zijn mening over en terecht. Vanuit het (bio)medische perspectief is het van belang om continu de afweging te maken of de nieuwe techniek leidt

tot medisch haalbare winst en of deze winst opweegt tegen de medische risico's die hiermee samenhangen.

Prof.dr. S. Repping is hoogleraar Humane Voortplantingsbiologie en werkzaam in het centrum voor voortplantingsgeneeskunde van het Academische Medisch Centrum te Amsterdam.

EN DE RECHTVAARDIGHEID DAN?

COMMENTAAR BIJ GEN-ETHISCHE GRENSVERKENNINGEN

– Martin Buijsen –

Het valt bijzonder te prijzen wanneer in de boezem van een politieke partij nagedacht wordt over de morele aspecten van medische biotechnologie. De vele beloften, de gevaren en de dilemma's die deze tak van het wetenschappelijke bedrijf oproept, smeken om een breed maatschappelijk debat en politieke partijen moeten in biomedisch-ethische vraagstukken stevig stelling durven nemen. De VVD, en de Teldersstichting in het bijzonder, komt dan ook veel lof toe vanwege het gedegen denkwerk dat alvast is verricht door de opstellers van *Gen-ethische grensverkenningen*. Een liberale benadering van ethisch kwesties in de medische biotechnologie.¹ Wat mij betreft is het doel van het rapport, het tot uitdrukking brengen van een liberale visie op politiek relevante ethische vragen die voortvloeien uit de snelle ontwikkelingen in de medische biotechnologie, in belangrijke mate bereikt. En een stevige aanzet tot een interessant maatschappelijk debat is met dit prikkelende rapport zeker gegeven.

Hiermee is uiteraard niet gezegd dat er bij de tekst geen kanttekeningen te plaatsen zijn.

Gen-ethische grensverkenningen

Laten we eens een blik werpen op de tekst van het Teldersgeschrift. De opzet van het vertoog is rechttoe recht aan, en volstrekt logisch. Er is een vraagstelling, die gevolgd wordt door een beknopte en uiterst heldere uiteenzetting van de belangrijkste ontwikkelingen in de medische biotechnologie. De opstellers van het rapport stellen vast dat er (1) op basis van genetische informatie steeds betere voorspellingen te doen zijn over de gezondheid van individuen, (2) meer en meer genetische kennis beschikbaar komt over pre-embryo's, (3) een sterke toename is van de mogelijkheden om genetische aandoeningen te behandelen, en (4) meer en meer mogelijkheden zijn om medicatie af te stemmen op de individuele patiënt.²

Vervolgens wordt de liberale ethiek in hoofdlijnen uiteengezet, waarbij men – geenszins verrassend uiteraard – stelt dat voor liberalen individuele vrijheid (negatieve vrijheid voorop) het zwaarstwegende beginsel is, dat in een ander beginsel, te weten het schadebeginsel, zijn belangrijkste beperking vindt: iemands vrijheid houdt op waar die van een ander begint oftewel

wanneer hij een ander schaadt.³

Ten slotte worden beide – de geschetste ontwikkelingen en de uitgangspunten – op elkaar betrokken en kiest men moreel positie in kwesties op de terreinen van de preventieve geneeskunde, de pre-implantatie genetische diagnostiek (PGD), de genterapie en de zogenaamde *personalised medicine*. En zo komt men tot enkele, soms verrassende en misschien wel spraakmakende conclusies. De opstellers van *Gen-ethische grensverkenningen* spreken bijvoorbeeld van het eigendom van lichaamsmateriaal. Ook zien zij geen zwaarwegende redenen om belemmeringen op te werpen aan selectie op geslacht. Ten slotte zijn er in hun ogen evenmin morele bezwaren tegen *enhancement*: het inzetten van medische biotechnologieën, niet om mensen te genezen, maar om ze te verbeteren.⁴

Toch is de gekozen aanpak niet zonder problemen en zijn als gevolg van die aanpak de uiteindelijk ingenomen standpunten soms teleurstellend. Ik zal uitleggen waarom.

Moraliteit, gezondheid en rechtvaardigheid

Wat maakt een vraag tot een morele vraag? Wat maakt een vraagstuk tot meer dan een louter technische aangelegenheid? Wat geeft aan een kwestie een morele dimensie? Velen zullen de morele dimensie van bijvoorbeeld een dilemma vooral intuïtief aanvoelen. Daarmee is echter niet gezegd dat de morele aspecten van een vraagstuk niet onder woorden zijn te brengen. Dat kan eigenlijk heel goed. De invloedrijke Amerikaanse ethici Tom Beauchamp en James Childress hebben ons geleerd dat wij met de begrippen 'autonomie', 'weldoen', 'niet-schaden' en 'rechtvaardigheid' vooral in medische kwesties verbazingwekkend goed uit de voeten kunnen.⁵ Als op dat terrein een vraag-

A Het menselijk lichaam onttrekt zich aan traditionele juridische categorieën. In termen van goederenrecht is (/zijn delen van) het lichaam niet te vatten. Zo is het lichaam naar huidig recht geen zaak waarop een mens het eigendomsrecht kan hebben. Ware dat wel zo, dan zou de eigenaar het beschikkingsrecht hebben dat bij eigendom hoort. Dat zou bijvoorbeeld inhouden dat hij een deel van zijn lichaam zou moeten kunnen verkopen. Wetten als de Wet op de orgaandonatie staan dit echter in de weg. Zie ook: B.C. van Beers, *Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van de medische biologie*, Amsterdam, 2009, pp. 47-94.

stuk een moreel vraagstuk blijkt te zijn, dan is dat omdat (een of meer van) die beginselen in het geding zijn. Wat de opstellers van *Gen-ethische grensverkenningen* nu lijkt te zijn ontgaan, is dat veel van de vraagstukken die samenhangen met de huidige biomedische ontwikkelingen met rechtvaardigheid van doen hebben.

Ik heb mij afgevraagd waarom dat zo is, want het is niet zo dat rechtvaardigheid geen deel uitmaakt van de liberale beginselen. Wel is het een veeg teken dat het begrip in *Gen-ethische grensverkenningen* – bij de bespreking van de criteria die men wil hanteren bij het beantwoorden van de ethische problemen die in het Teldersgeschrift centraal staan – genoemd wordt als vijfde en laatste criterium, en dan nog slechts als sociale rechtvaardigheid, als bescherming van de sociale zekerheid van de allerzwaksten.⁶ De verklaring is – denk ik – te vinden in de grens die de makers van het rapport hebben getrokken. In het inleidende hoofdstuk is de korte mededeling te vinden dat ‘financiële vraagstukken dit geschrift overstijgen’.⁷ Deze komen in het rapport dan ook niet aan bod. Het is mij echter een raadsel hoe over gezondheidszorg nagedacht kan worden zonder de bekostiging daarvan erbij te betrekken. De financiering van gezondheidszorg is niet zomaar een technisch vraagstuk dat vanwege zijn complexiteit afzonderlijk aandacht verdient. Een bespreking van de financiering is onvermijdelijk gegeven de notie van rechtvaardigheid die aan gezondheidszorg inherent is. En die notie is een heel bijzondere, wat weer samenhangt met de aard van het goed in kwestie: gezondheidszorg. Achter de keuze om een complex vraagstuk buiten beschouwing te laten, te zien als iets afzonderlijks, blijkt uiteindelijk toch ook de miskenning van de bijzondere morele status van gezondheidszorg schuil te gaan.

Gezondheidszorg – want daar hebben we het over – is een uniek goed, een goed met een bijzondere morele status. Die bijzondere morele status hangt weer samen met de waarde die wij toekennen aan een ander goed, te weten gezondheid. Gezondheidszorg is een bijzonder goed, effectieve gezondheidszorg dan toch, omdat het instrumenteel is aan iets dat intrinsiek goed is. Gezondheid is nastrevenswaardig van zichzelf: het goede van gezondheid is niet te ontfemen aan een fundamenteel goed. Het goede van gezondheid spreekt vanzelf. Vanwege haar betrokkenheid op dit intrinsiek goede goed, is ook gezondheidszorg een bijzonder goed, en dat komt dan weer tot uiting in de uitzonderlijke regels die gelden ten aanzien van de verdeling van dat goed, regels die niet alleen voorop staan in de medisch-professionele ethiek, maar ook in het internationale recht.⁸

Toegang tot noodzakelijke gezondheidszorg is een

erkend grondrecht, neergelegd in tal van internationale mensenrechtenverdragen.⁹ Mensen hebben recht op toegang tot voorzieningen van noodzakelijke (preventieve, curatieve, rehabilitatieve en palliatieve) zorg. Daarbij moeten die voorzieningen beschikbaar en bereikbaar zijn. Bereikbaarheid moet er niet alleen zijn in geografische, temporele en informatiele zin, maar ook in financiële zin. Noodzakelijke gezondheidszorg dient voor iedereen betaalbaar te zijn. Juist dit aspect van het grondrecht maakt dat het financieringsvraagstuk moeilijk van het vraagstuk van de verdelende rechtvaardigheid los te zien is, want iedereen behoort – zoals we zullen zien – ook gelijke toegang te hebben tot voorzieningen van noodzakelijke gezondheidszorg.¹⁰

Wat onder noodzakelijke zorg wordt verstaan, is in beginsel aan de partijen die betrokken zijn bij dergelijke verdragen: de staten. De verdragen verplichten hen weliswaar om te voorzien in een zeker minimum aan voorzieningen, maar wat zij daarboven wensen aan te merken als noodzakelijke gezondheidszorg is aan henzelf. Wel worden de verdragspartijen verplicht tot progressieve verwerkelijking van het grondrecht op toegang tot voorzieningen van noodzakelijke gezondheidszorg.¹¹ Een rijk land als Nederland heeft uiteraard veel meer mogelijkheden om zijn burgers te voorzien van gezondheidszorg dan een land als Zimbabwe. Nederland hanteert dan ook een welhaast oneindig ruimer begrip van noodzakelijke zorg.^B Maar ook op de Nederlandse staat rust de verplichting de toegang tot deze zorg voortdurend te verbeteren.

De preambule van vrijwel ieder mensenrechtenverdrag waarbij Nederland partij is, maakt gewag van deze menselijke waardigheid. Mensenrechten staan in functie van dit beginsel. Respect voor de waardigheid van menselijke individuen geschiedt door het eerbiedigen van mensenrechten. Het schenden van een mensenrecht komt in beginsel neer op een aantasting van iemands waardigheid. Dat geldt voor alle mensenrechten. Een mens de toegang onthouden tot een voorziening van noodzakelijke gezondheidszorg is niet minder een aantasting van diens waardigheid dan wanneer het hem belet wordt gebruik te maken

B Het mensenrecht op toegang tot noodzakelijke gezondheidszorg geeft een minimale invulling aan het begrip ‘noodzakelijkheid’. Nederland geeft er een veel ruimere invulling aan, gewoonweg omdat een land als het onze dat kan. De afweging of een zorgvorm of interventie in het basispakket dient te worden opgenomen, geschiedt te onzent op advies van het College voor zorgverzekeringen (CVZ). Naast (kosten-)effectiviteit en uitvoerbaarheid is noodzakelijkheid één van de criteria. Om te bezien of een interventie of zorgvorm noodzakelijk is, bekijkt het College onder meer de ziektebelasting, de zorgbehoefte en de gevaren van de ziekte voor derden. Voor het CVZ maakt ook de vraag naar de financiële toegankelijkheid deel uit van de vraag naar de noodzakelijkheid van een interventie of zorgvorm. Zie onder meer: CVZ, *Pakketbeheer in de praktijk* (publicatienummer 245), Amstelveen, 2006.

van – zeg – zijn recht op vrijheid van meningsuiting. Dat het bij het recht op noodzakelijke gezondheidszorg gaat om een sociaal grondrecht, en niet om een klassiek vrijheidsrecht, doet aan zijn betekenis voor de waardigheid van menselijke individuen niets af.

Maar er is meer. Aan het grondrecht op toegang tot noodzakelijke gezondheidszorg kleef een bijzonder idee van rechtvaardigheid, een idee dat sterk verweven is met dat van gelijke behandeling. De toegang tot voorzieningen van noodzakelijke gezondheidszorg moet namelijk voor iedereen gelijk zijn. Maar wat betekent nu gelijkheid hier? Wanneer is het maken van onderscheid tussen mensen in deze context gerechtvaardigd, en wanneer niet?

Waar in het algemeen het verbod op discriminatie negatief en ‘open-ended’ omschreven wordt,^C daar is verbod positief en exclusief weergegeven in de context van noodzakelijke gezondheidszorg. Verschillen in behandeling zijn ook hier toegestaan, maar laten zich slechts rechtvaardigen door verschillen in behoefte, in objectieve behoefte wel te verstaan, zoals die vaststelbaar zijn aan de hand van objectieve medische criteria. Het hanteren van andere criteria komt in deze context ook neer op een waardigheidsschending. De mogelijkheid om mensen op niet-toegestane gronden in de noodzakelijke gezondheidszorg verschillend te behandelen, nemen wij in Nederland (zoals in zoveel andere beschaafde landen) weg door noodzakelijk geachte gezondheidszorg collectief te financieren. Noodzakelijke zorg moet voor iedereen gelijk toegankelijk zijn, in geografische, temporele, informatieve en in financiële zin. De mate van behoefte, en niets anders, behoort bepaald te zijn voor de afstand tot die voorzieningen.¹²

‘Rechtvaardigheid’ heeft dus in de context van de zorg een hele specifieke betekenis. Het begrip wordt van oudsher zeer verschillende inhouden toegekend, maar in de noodzakelijke gezondheidszorg wil de rechtvaardigheid nu eenmaal dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden, waarbij er – en dat is dus heel bijzonder – slechts één reden kan zijn om mensen verschillend te behandelen: verschillen in behoefte. Andere schaarse goederen worden zeer beslist niet volgens dit principe verdeeld. Waarde doet er bij de verdeling van schaarse goederen heel vaak wel toe, maar niet waar het noodzakelijke zorg betreft.

Dit idee van rechtvaardigheid is eigen aan de gezondheidszorg en is door de makers van *Gen-ethische grensverkenningen* helaas over het hoofd gezien. Zij zijn dientengevolge volledig voorbijgegaan aan de rechtvaardigheidsaspecten van de vraagstukken die samenhangen met nieuwe medische biotechnologieën.

Dat is niet terecht. En dat is vooral ook erg spijtig. Aan dit specifieke idee van rechtvaardigheid is inherent dat verdeling van noodzakelijke gezondheidszorg door de markt minder vanzelfsprekend is dan velen binnen een partij als de VVD zullen willen aannemen. En dientengevolge zal ook de rol van de overheid vermoedelijk een (veel) grotere zijn dan veel VVD’ers welgevallig zal zijn. Omdat zij belangrijke aspecten van de door de nieuwe technologie opgeworpen morele vraagstukken dus niet hebben verkend, hebben de opstellers van het rapport zich tevens de mogelijkheid ontnomen om onder liberalen courante ideeën over de markt en de overheid op de proef te stellen.

Vragen die er óók toe doen, geslachtsselectie en *enhancement*

De vragen die opdoemen bij nieuwe medische ontwikkelingen, dus ook in de medische biotechnologie, zijn dan ook altijd vragen die samenhangen met de kwestie van noodzakelijkheid van nieuwe interventies en zorgvormen. Betreft het noodzakelijke zorg? Wat is de last van de te behandelen aandoeningen eigenlijk? Wat is precies de behoefte aan deze nieuwe interventies en zorgvormen? Hoe zit het met de financiële toegankelijkheid? En als het noodzakelijke zorg betreft, wat zijn dan de implicaties van collectieve financiering?

De leden van de werkgroep verantwoordelijk voor *Gen-ethische grensverkenningen* gaan aan dergelijke wettelijke en niet minder ethische vragen voorbij. Nogmaals, ten onrechte. De opstellers spreken zich uit over de (on)toelaatbaarheid van bepaalde verrichtingen. Zo lezen we dat gewone (somatische) genterapie kan worden toegestaan, zodra zij veilig en betrouwbaar is.¹³ Maar dat is te eenvoudig. De relevante ethische vragen betreffen niet slechts de toelaatbaarheid. Het is uiteraard ook de vraag of we dergelijke interventies willen zien als voorzieningen van noodzakelijke zorg, die bijgevolg voor iedereen in gelijke mate toegankelijk moeten zijn.

Bij ethische vragen rondom nieuwe ontwikkelingen in de gezondheidszorg is rechtvaardigheid nooit weg te denken. Ook niet als het ontwikkelingen op het terrein van de medische biotechnologie betreft. Als het primaire doel van deze nieuwe interventies en zorgvormen het langer en gezonder laten leven van mensen is, dan is dat geen ander doel dan dat van de meeste voorzieningen van noodzakelijke gezondheidszorg. En is het dan niet zo dat deze nieuwe technologieën voor alle mensen deze betekenis zouden moeten kunnen hebben?

Nu dan het nageslacht en de *enhancement*. Zijn selectie op geslacht bij pre-implantatie genetische diagnose (PGD) en *enhancement* – volgens de makers van het Teldersgeschrift ‘het toevoegen van nieuwe eigenschappen aan een organisme om niet-medische re-

C Zoals bijvoorbeeld in het eerste artikel van de Nederlandse Grondwet.

denen of om redenen anders dan het aantoonbare lijden van het individu¹⁴ – vormen van noodzakelijke zorg?

Tussen noodzakelijke zorg, die voor iedereen in gelijke mate toegankelijk behoort te zijn, en niet-noodzakelijke zorg is geen duidelijke lijn te trekken. In Nederland zijn wij nooit goed in staat gebleken aan te geven waar medische middelen medische doeleinden dienen en waar niet. En misschien kan dat ook helemaal niet. Er is een continuüm en veel meer factoren dan medische plegen in de praktijk bepalend te zijn voor de vraag of een vorm van zorg thuishoort in het basispakket of niet. Zo wordt in-vitrofertilisatie (IVF) tot op zekere hoogte collectief gefinancierd, het zit zogezegd deels in het basispakket, maar het is werkelijk maar zeer de vraag of we hier wel met gezondheidszorg – laat staan noodzakelijke gezondheidszorg – van doen hebben. Ooit is in het verleden bepaald dat dit wel het geval is. Echter, het feit dat kunstmatige voortplantingstechnieken zijn ontwikkeld door medische wetenschappers en toegepast worden door medici, maakt iets nog niet tot een vorm van noodzakelijke gezondheidszorg. Aan de vraag naar de toelaatbaarheid van geslachtsselectie bij PGD – slechts mogelijk waar IVF plaatsvindt – had de vraag naar de noodzakelijkheid van deze interventies (IVF in het algemeen, geslachtsselectie bij PGD in het bijzonder) vooraf moeten gaan. Zou deze vraag ontkennend zijn beantwoord, dan zou de ethische discussie zich – vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid dan toch – pas in werkelijk fascinerend vaarwater hebben begeven.

Hoe dan ook, met betrekking tot geslachtsselectie bij PGD trekken de opstellers van *Gen-ethische grensverkenningen* de volgens velen spraakmakende conclusie dat deze verrichting toelaatbaar geacht moet worden. Is die gevolgtrekking werkelijk zo verbazingwekkend? De morele vraag naar de toelaatbaarheid van kunstmatige voortplantingstechnieken, waaronder IVF, is reeds lang geleden positief beantwoord. Als de bezwaren tegen geslachtsselectie bij PGD voortkomen uit een of ander door moraaltheologie ingegeven besef van menselijke hybris, dan zijn ze misplaatst. Als die bezwaren ooit doorslaggevend geweest zouden zijn, waren we niet aan de ontwikkeling van kunstmatige voortplantingstechnieken begonnen. Maar nu deze kennelijk toelaatbaar geacht worden, en er kennelijk evenmin doorslaggevend bezwaren zijn tegen de vernietiging van buiten het lichaam bevruchte eicellen (hetgeen ook al gebeurt bij IVF), zou het bepaald onredelijk zijn wensouders de mogelijkheid van een geslachtskeuze te onthouden nu de techniek ook dat mogelijk heeft gemaakt – vooropgesteld uiteraard dat het (kunnen) maken van die keuze geen enkel additioneel gezondheidsrisico met zich meebrengt voor de vrucht en de moeder. Indien

de geslachtsbepalende test of de keuze zelf wel extra risico's zouden inhouden, wordt geslachtsselectie bij PGD inderdaad bezwaarlijk. Maar als dat nu niet het geval is, dan is het beslist redelijker om de keuze aan de ouders in spē te laten, temeer daar het hen uiteraard volkomen vrij staat van de keuzemogelijkheid geen gebruik te maken en er in Nederland evenmin cultureel bepaalde voorkeuren bestaan ten aanzien van het geslacht van nakomelingen.¹⁵

Bij nader inzien is de getrokken conclusie ten aanzien van geslachtsselectie bij PGD allerminst revolutionair. Zij is niet meer dan redelijk gegeven de morele keuzes die reeds lang geleden gemaakt zijn. De afweging had evenwel aan zorgvuldigheid kunnen winnen indien – nogmaals – ook de met rechtvaardigheid samenhangende vraag naar de noodzakelijkheid gesteld en beantwoord was, niet alleen naar die van geslachtsselectie bij PGD maar ook naar die van PGD en IVF. Indien een verrichting als IVF nu niet zou moeten gelden als een noodzakelijke vorm van gezondheidszorg, zoals velen betogen, welke conclusie zou dan zijn getrokken? Zou de mogelijkheid van geslachtsselectie bij PGD ook te billijken zijn indien slechts een fractie van het aantal ongewenst kinderloze paren toegang heeft tot peperdure IVF?

Met de conclusies ten aanzien van *enhancement* is het welbeschouwd niet anders. In *Gen-ethische grensverkenningen* wordt terecht vastgesteld dat de term *enhancement* een groot grijs gebied kent. Wat immers te denken van het toedienen van groeihormonen bij een in groei achterblijvend persoon? Er is geen medische noodzaak, aldus de opstellers, maar toch zullen maar weinigen deze verrichting onder *enhancement* scharen. Zij vinden het onderscheid tussen *enhancement* en genezen bij genterapie verder niet zo relevant. Zolang er geen sprake is van groepsdruk bij een behandeling, de behandeling veilig is en geen nadelige gevolgen heeft voor anderen, mag het individu zelf uitmaken of hij de behandeling wil ondergaan, ook al is er kans op schade bij de persoon zelf. Dat is zelfbeschikking, aldus de opstellers, en indien daarvan wordt uitgegaan is het voor het toestaan van de behandeling irrelevant of het een geneeskundige of een *enhancement* behandeling betreft.¹⁶ Zij voegen hier later aan toe dat het onderscheid tussen genezen en *enhancen* wel relevant is bij de vraag wie voor de kosten opdraait. Mensen zijn verplicht verzekerd voor geneeskundige behandelingen. Behandeling met *enhancement* als doel moet het individu zelf betalen.¹⁷ De veelgehoorde vrees voor tweedeling in de samenleving tussen 'verbeterde mensen' en de mensen die behandeling om zichzelf te verbeteren niet willen of kunnen betalen wordt in het rapport ongegrond genoemd. Als zoiets als *enhan-*

cement goed blijkt voor individuen, is het dat waarschijnlijk ook voor de samenleving. En als dat het geval is, zullen steeds meer mensen er gebruik van willen maken. Dientengevolge zullen de verbeterbehandelingen goedkoper en breder beschikbaar worden.¹⁸ Aldus het Teldersgeschrift.

Het voorbeeld van de groeihormonen toont aan dat het zo veelal niet gaat. De behandeling met groeihormonen is niet slechts wenselijk, en dus in beginsel *out of pocket* te financieren, maar wel degelijk noodzakelijk. Zij is dat niet omdat de medici het achterblijven van groei hebben aangemerkt als een gezondheidsprobleem, maar omdat de samenleving bij monde van haar politici heeft besloten deze voorziening gelijkelijk toegankelijk te maken voor iedereen die met dit probleem te kampen heeft. De vraag of iets wel of niet zou moeten gelden als noodzakelijke gezondheidszorg is niet louter een medisch-technische vraag maar vooral een sociaal-ethische en daarmee een door en door politieke vraag. Stel nu dat het mogelijk zou zijn om het IQ van een gemiddeld intelligent mens door middel van genterapie te *enhancen*, is dan de morele vaststelling dat het slechts gaat om een wenselijke verrichting waarvan de prijs bijgevolg maar op de markt moet worden vastgesteld niet een beetje teleurstellend?¹⁹

Conclusie

Gezondheidszorg is geen gewoon schaars goed. De regels die betrekking hebben op de verdeling van noodzakelijk geachte gezondheidszorg zijn uniek. Aan noodzakelijke gezondheidszorg is een specifieke notie van rechtvaardigheid inherent, die sterk met de idee van gelijkheid verweven is. Deze notie van rechtvaardigheid is niet eigen aan een of andere 'linkse' opvatting over de verdeling van gezondheidszorg, maar kan op redelijk eenvoudige wijze onder meer in het internationale recht worden aangetroffen.

De opstellers van *Gen-ethische grensverkenningen* hebben miskend dat gezondheidszorg niet een goed is als alle andere, met als gevolg dat zij zich onvoldoende bewust lijken te zijn geweest van de rechtvaardigheidsaspecten die kleven aan morele vraagstukken op het terrein van medische biotechnologie. Morele vraagstukken die de gezondheidszorg betreffen, plegen zich gewoonlijk heel snel ook als verdelingsvraagstukken te presenteren, en voor zover ze dat zijn laten deze vraagstukken zich niet zomaar wegzetten als technische vraagstukken van bekostiging. Het is volstrekt legitiem op een andere plaats na te willen denken over de verdeling van de lasten die nieuwe biomedische technologieën met zich mee kunnen brengen, maar om nu in een geschrift als *Gen-ethische grensverkenningen* dan ook maar vrijwel geheel voorbij te gaan aan

het vraagstuk van de verdeling van de lusten die zij kunnen genereren, is wat al te bar.

Dit gebrek aan sensibiliteit voor de rechtvaardigheidsdimensie komt de afweging niet echt ten goede. Het mag geen verbazing wekken dat in een geschrift van de Teldersstichting de vrijheid van de burgers ruim baan gegeven wordt. Maar het rapport had zeer zeker nog meer aan rijkdom – en aan overtuigingskracht(!) – kunnen winnen, indien het gewicht dat uiteindelijk aan het belang van autonomie (voornamelijk in de betekenissen van 'vrijheid van') toegekend wordt, het resultaat zou zijn geweest van een zorgvuldige afweging van alle in het geding zijnde beginselen, met inbegrip dus van de rechtvaardigheid.

Prof. mr. dr. M.A.J.M. Buijsen is filosoof en jurist, en als hoogleraar Recht en Gezondheidszorg verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en het Instituut Beleid en Gezondheidszorg van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Noten

- 1) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie*, Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2010.
- 2) Ibidem, pp. 1-3.
- 3) Ibidem, pp. 7-21.
- 4) Ibidem, pp. 23-88.
- 5) T.L. Beauchamp & J.F. Childress, *Principles of biomedical ethics*, Oxford, 2008.
- 6) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen*, p. 21.
- 7) Ibidem, p. 4.
- 8) Zie ook: M. Buijsen, 'De betekenis van solidariteit in de gezondheidszorg', in: M. Buijsen, W. van de Donk & N. van Gestel (red.), *Marktwerking versus solidariteit? Op zoek naar nieuwe evenwichten in de publieke dienstverlening*, Nijmegen, 2007, pp. 65-98.
- 9) Zie bijvoorbeeld Artikel 12 van het *Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten*, New York, 16 december 1966, Trb. 1978, 178. Deze verdragsbepaling wordt verder gezaghebbend uitgelegd in het zogenaamde *General Comment no. 14*, op 11 mei 2000 aanvaard door het Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Zie: UN Documents E/C.12/2000/4.
- 10) Ibidem.
- 11) Ibidem.
- 12) Ibidem.
- 13) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen*, p. 76.
- 14) Ibidem, p. 69.
- 15) Ibidem, p. 56.
- 16) Ibidem, p. 69.
- 17) Ibidem, p. 70.
- 18) Ibidem, p. 71.
- 19) Ibidem, pp. 70-71.

DE MENS ALS GENETISCH GEÏNFORMEERDE ONDERNEMER?

BESPREKING VAN GEN-ETHISCHE GRENsverKENNINGEN
VANUIT FILOSOFISCH PERSPECTIEF

– Hub Zwart –

De genomrevolutie

De twintigste eeuw wordt wel de eeuw van het gen – ‘the century of the gene’ – genoemd.¹ Die eeuw begon met de herontdekking van het werk van Gregor Mendel in de lente van 1900 en eindigde met een persconferentie (op 26 juni van het jaar 2000) waarbij de toenmalige Amerikaanse president Bill Clinton samen met genomonderzoekers Francis Collins en Craig Venter bekend maakte dat het Human Genome Project zijn voltooiing naderde. Dit project, de voorlopige bekroning van de genomische revolutie, was in 1989 van start gegaan. Dat jaar was in meer dan één opzicht een ‘revolutiejaar’. Op 9 november 1989 bezweek de Berlijnse Muur onder de druk van het globaliseringsproces, een uitermate zichtbare, ‘manifeste’ gebeurtenis die wereldwijd door massamedia werd belicht. Op diezelfde dag echter verschenen in het tijdschrift *Nature* twee berichten die een stille, ‘latente’ revolutie, een gebeurtenis van geheel andere aard voor het voetlicht brachten. Een van die artikelen was gewijd aan een database waarin onderzoekers wereldwijd genetische data konden deponeren. Het tweede artikel deed verslag van een internationale bijeenkomst in Parijs die aan de ethische aspecten van genomonderzoek was gewijd. Dagbladen en televisiezers besteedden er echter nog geen aandacht aan. Ruim tien jaar later, tijdens de genoemde persconferentie in het Witte Huis, was dat anders. Plotseling was wetenschap wereldnieuws geworden. En de verwachtingen waren hooggespannen. Nu we het menselijke genoom, als een biologische Steen van Rosetta, eindelijk konden ontcijferen, zouden we onszelf beter kunnen leren kennen. De gedachte was, dat dankzij genomica zelfs volksvijand kanker in de toekomst tot het verleden zou behoren. Of, zoals Clinton het formuleerde, ‘Our children’s children will know the term cancer only as a constellation of stars.’² Ook Nederland droeg zijn steentje bij. De afgelopen jaren werd ruim zeshonderd miljoen euro in genomonderzoek geïnvesteerd.

Inmiddels is andermaal een decennium verstreken.

In het tijdschrift *Nature* werd enige tijd geleden op de genomische revolutie teruggeblikt. In de vorm van een themanummer werd de balans opgemaakt. Genomonderzoeker Francis Collins, inmiddels directeur van de National Institutes of Health (NIH) – één van de grootste onderzoeksfinancieringsorganisaties ter wereld – schreef een artikel getiteld ‘Has the revolution arrived?’.³ Het antwoord luidde, kort samengevat: ‘not yet’. Het belangrijkste resultaat van genomica, aldus dit themanummer, was het inzicht dat het leven veel complexer is dan we al dachten. Dit betekent dat het veel langer zal duren voordat de beloftes van de genomische revolutie zullen worden ingelost. Het Human Genome Project richtte zich op de analyse van het ‘algemeen menselijk genoom’, op datgene wat wij als mensen gemeenschappelijk hebben. Dat is wetenschappelijk van belang, maar leidde nog niet direct tot een vloedgolf aan medische toepassingen. Dat zal echter veranderen, aldus Collins, nu de aandacht meer en meer zal verschuiven naar het persoonlijke genoom. Want wanneer burgers hun individuele genoom voor duizend euro kunnen laten analyseren, zullen zij de managers worden van de eigen gezondheid, van hun eigen bestaan. Ze zullen inzage krijgen in de sterke en zwakke punten van hun genetische constitutie, van hun genetische ‘kapitaal’.

Ook het Nederlandse *Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek* publiceerde een themanummer onder de titel ‘Tien jaar humaan genoom’. En ook in dit themanummer werd de verschuiving van het algemeen menselijke genoom naar het persoonlijke genoom uitvoerig belicht. In de toekomst zal de hielpriek in een persoonlijke DNA-code resulteren. En dit zal nieuwe mogelijkheden bieden voor diagnostiek en preventie, terwijl immense biobanken nieuwe vormen van groot-schalig onderzoek mogelijk zullen maken.⁴

Het is tegen deze achtergrond dat ik het rapport *Gen-ethische grensverkenningen* heb gelezen. In mijn bespreking zullen twee vragen centraal staan. De eerste vraag luidt of het rapport slaagt in zijn ambitie, een

herkenbare liberale visie op dit dossiers te ontwikkelen, een visie die zich van andere, concurrerende visies onderscheidt. De tweede vraag luidt of het rapport de meerwaarde van een liberale benadering zichtbaar maakt of – zoals Frits Bolkestein het in zijn voorwoord formuleert – aan weet te tonen dat een liberale benadering ‘princiepelijk de juiste keuze is’ die bovendien ‘het meest profijtelijk’ voor de samenleving zou zijn.⁵

Wat is liberale ethiek?

De beginvraag voor een dergelijke bespreking luidt: wat is een liberale ethiek? Volgens de auteurs van het rapport zijn twee uitgangspunten voor een liberale benadering cruciaal. In de eerste plaats hebben liberalen in beginsel ‘vertrouwen in nieuwe ontwikkelingen’. Daarin zouden we een positieve morele grondhouding van het liberalisme jegens medische biotechnologie kunnen ontwaren. Ze geloven in vooruitgang, waarbij verandering in beginsel een wending ten goede mogelijk maakt. Vooruitgangsgeloof staat dan tegenover het traditionalisme of conservatisme van het ‘nee, tenzij-principe’: geen vernieuwing, tenzij de zorgen zijn weggenomen en de positieve uitkomst kan worden aangetoond. We noemen dit ook wel het beginsel van prudentie oftewel het voorzorgprincipe. Het tweede uitgangspunt is, dat de liberale visie denkt vanuit het individu, en bijvoorbeeld niet vanuit de samenleving. ‘Het zwaarstwegende beginsel voor liberalen is de individuele vrijheid.’⁶ De eerste vraag is altijd wat nieuwe technologie voor de autonomie – oftewel keuzevrijheid – en gezondheid van individuen betekent. In beginsel dienen individuen zelf over nieuwe technologische ontwikkelingen te oordelen en afwegingen te maken. In verreweg de meeste gevallen is het maar de vraag of de overheid een rol zou moeten spelen.⁷

In de loop van het rapport komt bovendien naar voren, dat de liberale optiek zich ten opzichte van twee alternatieven, twee typen tegenstanders moet zien te profileren. In de eerste plaats betreft het andersdenkenden die, veelal om redenen van confessionele en levensbeschouwelijke aard, een zekere terughoudendheid ten aanzien van technologische vernieuwing in de medisch biotechnologische sector aan de dag leggen omdat ze, vanwege de intrinsieke waarde van het leven – zeker ook van het prille, kwetsbare, embryonale leven – een zekere behoedzaamheid bepleiten. Ze geloven niet a priori in het goede of in de goede bedoelingen van vooruitgang binnen dit domein. In de tweede plaats betreft het andersdenkenden die eerder vanuit het perspectief van de samenleving naar biotechnologische ontwikkelingen kijken – dat wil zeggen vanuit principes zoals solidariteit en rechtvaardigheid – dan vanuit het individuele perspectief.

Ook hier is sprake van een zekere terughoudendheid en scepsis inzake het geloof in technologische vooruitgang, maar nu vanuit de bezorgdheid dat nieuwe technologie de tweedeling tussen kansrijk en kansarm zou kunnen versterken. Daarmee is het conceptuele kader waarin dit rapport zich beweegt, geschetst.

In de loop van het rapport wordt duidelijk, dat de eerste vraag van dit artikel – of in het rapport een herkenbare liberale positie wordt geschetst, die zich van andere posities onderscheidt – met ‘ja’ moet worden beantwoord. Zo wordt regelmatig kritiek geleverd op de *Trendanalyse biotechnologie 2009. Mondiaal momentum* van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD), de Commissie voor Genetische Modificatie (COGEM) en de Gezondheidsraad.⁸ Deze trendanalyse roept de overheid op alert te zijn op exploitatie, ongelijkheid, dwang en andere maatschappelijke dimensies, terwijl het Teldersgeschrift zelf telkens weer en op consequente wijze individuele zelfbeschikking als uitgangspunt neemt. Dit is een oude discussie binnen de ethiek. Het belang van individuele autonomie als uitgangspunt is op zichzelf min of meer onomstreden, de vraag is vooral hoe groot de verantwoordelijk is van de overheid om zodanige condities te creëren dat individuen ook daadwerkelijk in staat zijn om hun autonomie te realiseren. In het hoofdstuk over preventieve geneeskunde wordt duidelijk dat het liberale uitgangspunt in tal van kwesties tot een andere afweging leidt dan door anderen wordt voorgestaan: in beginsel wordt de verantwoordelijkheid vrij consequent bij het individu gelegd. De liberale ethiek erkent het belang van zowel individuele verantwoordelijkheid als van solidariteit (of collectieve verantwoordelijkheid), maar het primaat dient bij de individuele verantwoordelijkheid te liggen.⁹

Keuzevrijheid of gelijkwaardigheid?

In het hoofdstuk over pre-implantatie genetische diagnostiek daarentegen profileert de liberale visie zich vooral ten opzichte van het confessionele kamp.¹⁰ Dit is eigenlijk ook het enige hoofdstuk waarin expliciet de discussie wordt aangegaan met woordvoerders of publicaties van andere partijen, in dit geval het CDA en de ChristenUnie. Ook hier luidt het liberale uitgangspunt dat morele besluitvorming principieel de verantwoordelijkheid van individuen, in dit geval van de ouders, is. Dit geldt eveneens voor controversiële dossiers zoals selectie op basis van genetisch bepaalde doofheid – hetgeen volgens critici neerkomt op ‘genocide’ op doven¹¹ – of selectie op basis van geslacht. Ook hier geeft het vertrouwen in het individu, dat in vrijheid in staat zou moeten zijn om zijn of haar verantwoordelijkheid te nemen, de doorslag. Ook em-

bryoselectie op basis van geslacht zou volgens de auteurs geoorloofd moeten zijn.¹² De vraag is of daarmee recht wordt gedaan aan een ander belangrijk liberaal principe, namelijk gelijkwaardigheid van individuen, zeker daar waar in de betreffende maatschappelijke context genderbias of ongelijke maatschappelijke kansen voor mannen en vrouwen negatief uitpakt voor vrouwelijke embryo's. Eerder werd immers betoogd dat individuen weliswaar feitelijk in tal van opzichten ongelijk zijn, maar dat er niettemin sprake dient te zijn van 'intrinsieke, morele gelijkwaardigheid' als een normatief principe.¹³ In het rapport wordt deze principiële discussie min of meer omzeild door het accent vooral te leggen op het schadebeginsel en op de kleine schaal waarop bryoselectie op basis van geslacht momenteel in Nederland plaatsvindt. Dat is volgens mij echter niet de kwestie hier. Waar het om gaat is dat in dit dossier twee *flagships* van de liberale ethiek – keuzevrijheid enerzijds en gelijkwaardigheid van individuen (met name ook van mannen en vrouwen) anderzijds – op een principiële en conceptuele niveau met elkaar in aanvaring komen. Een botsing tussen de ijsberg en de Titanic, als het ware. Een beetje bijsturen helpt niet.

Een mogelijke tegenwerping zou kunnen luiden dat selectie op basis van prenataal genetisch onderzoek ook om andere redenen in toenemende mate zal gaan plaatsvinden, bijvoorbeeld bij zwangerschapsafbreking in het geval van het syndroom van Down, of wanneer wordt vastgesteld dat het betreffende embryo genetisch belast is met een sterk verhoogde kans op bijvoorbeeld borstkanker of vroegtijdige dementie. Is dat niet evenzeer discriminatie? Het lijkt mij om te beginnen evident dat manzijn of vrouwzijn op geen enkele wijze als aandoening of deficiëntie kan worden uitgelegd, terwijl het syndroom van Down in veel gevallen tot ernstige belemmeringen voor de betrokkenen zal leiden. Of dit een zwangerschapsonderbreking rechtvaardigt is een complexe gewetensvraag, maar van een geheel andere orde dan selectie op basis van geslacht. Dat selectie in het geval van ernstige genetische aandoeningen aan de morele integriteit van de direct betrokkenen (de ouders) wordt toevertrouwd, lijkt mij vanuit het gezichtspunt van de liberale ethiek een legitieme redenering. Selectie op basis van geslacht lijkt mij daarentegen principiële in strijd met die ethiek. Ik kom daar echter aan het einde van de bespreking nog op terug.

Genetisch ondernemerschap

Met bijzondere interesse las ik het hoofdstuk over *personalised medicine*.¹⁴ Op zichzelf een helder verhaal. Daarbij gaat het vooral om nieuwe informatie die be-

schikbaar komt dankzij kennis van het menselijk genoom. In 1990 ging het Human Genome Project van start en eerder schetste ik al hoe in 2000 de resultaten van dit project tijdens een befaamde persconferentie werden gepresenteerd. In 2003 was de (min of meer definitieve) landkaart van het humane DNA-landschap rijp voor publicatie. Dit betrof echter wat genoemd zou kunnen worden het algemeen menselijk genoom. Alleen van *genomics celebrities* zoals Craig Venter en James Watson werd daarnaast ook het individuele genoom gepubliceerd. Nu, tien jaar na de befaamde persconferentie, zal dat anders worden. Het individuele genoom zal binnenkort zijn opwachting gaan maken. Tot dusver heeft de publicatie van het humane genoom betrekkelijk weinig 'winst' opgeleverd in termen van gezondheidswinst, zeker in vergelijking met de grote verwachtingen die werden geschapen toen het kostbare project van start ging. Wetenschappelijk onderzoek is onder invloed van genomica grondig van karakter veranderd, maar in de medische praktijk van alledag is er nog weinig van te merken. Nu, in het tijdperk van het persoonlijke genoom, zou dat (volgens *genomics 'believers'* althans) alsnog veranderen. Genomica informatie zal naar verwachting een steeds grotere rol gaan spelen in afwegingen van artsen, patiënten en burgers – vooral ook preventief. Dit geldt bijvoorbeeld voor medicijngebruik. Er bestaan grote verschillen tussen individuen waar het absorptie, distributie, verwerking en uitscheiding van medicijnen betreft. Soms hangen die verschillen samen met etnische herkomst. In de nabije toekomst zal het steeds beter mogelijk zijn de keuze voor bepaalde medicijnen of behandeltrajecten af te stemmen op het persoonlijk profiel van de ontvanger. Dat zal – naar men hoopt – de effectiviteit verhogen en bijwerkingen reduceren. Medicijnen zijn immers in beginsel gifstoffen. Het oude Griekse woord *pharmakon* dat zowel gif als medicijn betekende, wist het hybride en dubbelzinnige karakter van geneesmiddelen kernachtig tot uitdrukking te brengen. Dankzij individualisering (afstemming op het persoonlijke genoom) zouden we de geneesmiddeldimensie kunnen versterken, ten koste van de gifdimensie. Maatschappelijk 'bijeffect' is dan onder meer dat etniciteit steeds nadrukkelijker, meer dan in het recente verleden, een rol gaat spelen bij behandeling en in onderzoek, en daarop rust een maatschappelijk taboe. Ook hier opteert de liberale ethiek voor het individu als uitgangspunt. De overheid moet zich er zo weinig mogelijk mee bemoeien. In een open samenleving moeten dergelijke afwegingen door individuen zelf kunnen worden gemaakt, op basis van goede informatie. Ook waar het de rol van (hun) etniciteit betreft. De overheid kan wel bijspringen in het geval

van *orphan diseases*, wanneer de groep van belanghebbenden met bepaalde gezondheidsklachten en een bepaald genetisch profiel zo klein is dat het voor farmaceutische bedrijven niet rendabel is om er aandacht aan te schenken. Dan kan de overheid een rol spelen, bijvoorbeeld door gericht onderzoek te stimuleren.

Al met al vond ik dit hoofdstuk weliswaar helder en evenwichtig geschreven, maar toch ook enigszins oppervlakkig. De convergentie tussen het persoonlijke genoom en de liberale biomedische ethiek gaat volgens mij veel dieper dan de auteurs zelf lijken te beseffen. In publicaties over het persoonlijke genoom wordt een scenario geschetst dat veel weg heeft van een hyperliberaal Utopia. Dankzij inzage in hun persoonlijke genoom, zouden burgers in de nabije toekomst de managers kunnen worden van hun eigen gezondheid, van hun fysieke conditie. Hun genoom functioneert daarbij in feite als startkapitaal. In het kader van een SWOT-analyse^A van het individuele genoom, worden sterktes en zwaktes, kansen en bedreigen in kaart gebracht. Deze informatie kunnen individuen gebruiken, niet alleen waar het gaat om het al dan niet slikken van bepaalde medicijnen, maar ook om vroegtijdige slijtage op zwakke plekken af te remmen. Wie op basis van het persoonlijke profiel zwakke pezen blijkt te hebben, of significant meer kans loopt op het ontwikkelen van de ziekte van Parkinson op jonge leeftijd, moet om te beginnen geen topvoetballer willen worden, maar zou ook de preventieve aanmaak van kraakbeenweefsel of dopamine kunnen overwegen – tenminste wanneer ontwikkelingen op het gebied van *tissue engineering*, biomaterialen en synthetische biologie voldoende vooruitgang blijven boeken. Diezelfde genetische informatie kan ook worden gebruikt bij keuzen op het gebied van bijvoorbeeld loopbaan en dieet. Sommige individuen hebben baat bij stress, anderen worden er (na verloop van tijd) ziek van: ze kunnen onder meer hartklachten, depressies of een alcoholverslaving ontwikkelen. Een persoonlijkheidstest – bijvoorbeeld in het kader van een sollicitatieprocedure – levert niet altijd de gewenste informatie op. Het is zeer wel denkbaar dat in de toekomst ook genetische informatiebronnen zullen worden benut om individuen (dan wel hun toekomstige werkgevers) in staat te stellen om optimale afwegingen te maken en aan *evidence-based human resource management* te doen. Sommige individuen hebben baat bij (matig) alcoholgebruik – ze worden er creatief van en kunnen

zich na creatieve topprestaties beter ontspannen – bij anderen leidt het tot verslaving of gezondheidsproblemen – want ook alcohol is een *pharmakon* dat, afhankelijk van de omstandigheden en van het genetische profiel van de betrokkene, als medicijn en als gif kan functioneren. Ook hier zou inzage in het persoonlijke genoom uitkomst kunnen bieden en ellende kunnen voorkomen. Kortom, dankzij *personalised genomics*, en de toepassingen daarvan in *personalised medicine*, maar ook in onder meer *personalised nutrition* en *personalised life-style* zouden wij letterlijk de ondernemers kunnen worden van ons eigen bestaan. Dit zal dan in eerste instantie vooral het geval zijn voor individuen die bloot staan aan extreme uitdagingen, zoals beoefenaren van zware beroepen, topsporters of militairen. Zij zullen fungeren als de pioniers; degenen die als eersten ervaringen zullen opdoen met het leven en functioneren onder dit genetische gesternte. En de liberale ethiek, zoals in dit rapport geschetst, lijkt opvallend goed bij een dergelijk scenario te passen.

Gezondheidsondernemerschap en een liberale moraal lijken elkaar wederzijds te faciliteren en te bekrachtigen.

Vrijheid en technologie

De vraag is dan natuurlijk of dit scenario wel realiteit zal worden. Wat voor een wetenschappelijk experiment geldt, gaat ook op voor een denkexperiment of voor een maatschappelijk experiment. Er zal altijd sprake zijn van onvoorziene, storende factoren. En dat zal vooral het geval zijn zodra het experiment, en de principes waarop dit experiment zich baseert, de kaft van het rapport gaat verlaten en de complexe werkelijkheid buiten de muren van het lab gaat betreden. Een belangrijke 'storende' factor is bijvoorbeeld het cumulatieve effect van individuele keuzen. Wat begint als een individuele, autonome en in vrijheid genomen afweging kan na verloop van tijd een welhaast onontkoombare verplichting worden wanneer de betreffende keuze normaliseert en indaalt in het maatschappelijke verkeer.^B Dat is een bekend effect van technologie, denk onder meer aan e-mail, de pil en mobiele telefonie. We worden in toenemende mate min of meer geacht de keuzen te herhalen die onze voorgangers (al dan niet als pioniers) ooit maakten. Een weigering zal steeds meer en steeds nadrukkelijker toelichting en onderbouwing vergen. Onze keuzen worden voorgestructureerd en voortgestuwd door praktijken die zich in toenemende mate zullen institutionaliseren, en niet altijd in een richting die door

A Een SWOT-analyse, de analyse van de 'Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats', is oorspronkelijk een bedrijfskundig model om de sterktes en zwaktes binnen en buiten een bedrijf te analyseren. Op basis van deze analyse wordt de bedrijfsstrategie bepaald.

B In wetenschappelijke terminologie: wanneer de 'N' van het maatschappelijke experiment heel erg groot wordt.

de betrokken individuen als wenselijk wordt ervaren.

Kortom, daar waar het hoofdstuk over *personalised medicine* inzoomt op min of meer concrete casuïstiek, wordt de bredere context uit het oog verloren. Wat voor mensbeeld ligt impliciet in de opkomende technologie besloten? Wat zijn de normatieve implicaties van dit mensbeeld? Nog afgezien van de vraag of de mens als ondernemer voor alle betrokkenen het meest optimale mensbeeld is, ligt er in dit mensbeeld een risico besloten, vooral zolang het louter impliciet aanwezig blijft en niet expliciet gethematiseerd wordt. Het risico is namelijk dat een optimistisch, en in bepaalde opzichten toch ook eendimensionaal mensbeeld, belangrijke dimensies van de realiteit verdonkeremaant, of in elk geval uit het oog verliest. Zoals de financiële crisis bijvoorbeeld duidelijk maakte, is ondernemerschap (evenals het economische landschap waarin het wordt beoefend) niet louter een kwestie van autonome individuen en hun keuzen, maar ook van mega-actoren die het landschap in hoge mate bepalen en in de regel ertoe neigen zich aan sturing en controle te onttrekken. Het is niet uitgesloten dat ook in het landschap van *personalised genomics* en *the entrepreneurial man* deze mega-actoren in hoge mate zullen gaan voorstructureren hoe wij onze vrijheid zouden moeten gebruiken. Daarbij stuit een liberale ethische benadering onvermijdelijk op grenzen. Een expliciete reflectie op deze bredere processen en contouren, die in dit rapport goeddeels ontbreekt, is zeker niet in strijd met het beginsel van keuzevrijheid, integendeel. Die bredere reflectie is juist noodzakelijk om individuele vrijheid te waarborgen. Daartoe dient het principe van individuele keuzevrijheid wellicht een coalitie aan te gaan met een complementaire visie die een poging waagt de contouren van het toekomstige maatschappelijke landschap niet alleen op individueel, maar ook op macroniveau te schetsen. Niet uit gebrek aan vertrouwen in het individu, en niet vanuit de illusie dat de samenleving van de toekomst maakbaar zou zijn, maar veeleer vanuit het besef dat de technologie in het algemeen en de medische biotechnologie in het bijzonder een meer fundamentele rol spelen in de levens en beslissingen van individuen dan het rapport suggereert.

Want hoewel de term techniekfilosofie niet voorkomt in het rapport, blijkt het document wel degelijk een *impliciete* techniekfilosofie te bevatten. Deze filosofie houdt kort gezegd in dat nieuwe technieken zouden kunnen worden opgevat als nieuwe instrumenten die individuen, als ze dat zouden willen, kunnen gebruiken om hun doelen na te streven, hun voordeel te behalen en hun autonomie te realiseren. Dat is niet alleen een visie die in de techniekfilosofie

zelf definitief achterhaald lijkt, maar het is vooral ook een ernstige onderschatting van de macht van technologie, juist ook waar het de voorstructurering van quasi-autonome keuzen betreft. Niet dat ik overigens het omgekeerde standpunt zou willen verdedigen, namelijk dat het de blinde dynamiek van de technologie zelf zou zijn die onze toekomst zou bepalen (een visie die bekend staat als het technologisch determinisme). Wie terugblijkt op de techniekgeschiedenis (en dan met name op de biomedische techniekgeschiedenis) van de afgelopen tweehonderd jaar, zal vaststellen dat er sprake is van een complexe, om niet te zeggen fascinerende, interactie tussen biotechnologische ontwikkelingen enerzijds en keuzen die individuen, overheden, bedrijven of andere actoren maken anderzijds. Dit betekent mijns inziens dat ethische analyses altijd een coalitie zullen moeten aangaan met andere deelgebieden van de filosofie, zoals techniekfilosofie en wijsgerige antropologie om de nauwe verwevenheid tussen techniek en autonomie, en tussen techniek en menszijn in het oog te houden.

De problematiek die hier aan de orde is, kennen wij in de filosofie als het verschil tussen Immanuel Kant en Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Kant was niet alleen de ethicus van de autonomie, maar vooral ook degene die de ethiek zelf als een autonome discipline beschouwde. Hegel – die in tegenstelling tot Kant niet wordt genoemd in het rapport – daarentegen meende dat het normatieve gezichtspunt zich ook rekenschap moest geven van de bredere maatschappelijke context, van de wijze waarop we de ethiek institutionaliseren en laten indalen in evoluerende maatschappelijke praktijken. Daarbij benadrukte hij vooral dat ethiek slechts kan functioneren in de context van een ethische cultuur: een samenleving die voldoende individuen telt die bereid en in staat zijn verantwoordelijkheid te nemen en zich door normatieve overwegingen te laten leiden.

Heel concreet speelt dit in de casus die ik zojuist al noemde: embryoselectie op basis van geslacht. In een samenleving waarin de morele gelijkwaardigheid van man en vrouw min of meer gemeengoed is, kunnen we wellicht, zoals het rapport voorstelt, erop vertrouwen dat individuen op een verantwoordelijke en moreel aanvaardbare wijze keuzen maken die ook het algemeen belang niet zullen schaden. In een breder geografisch en historisch perspectief beschouwd, is gendergelijkwaardigheid echter verre van vanzelfsprekend. Integendeel, het is duidelijk dat die gelijkwaardigheid een betrekkelijk recente verworvenheid is, het resultaat van ethische progressie; een proces dat in feite nog gaande is en een erfenis waar we niet lichtvaardig mee moeten omspringen. Het is bovendien een voor-

beeld van de nauwe verwevenheid van technologie en ethiek, want in een technologische informatiesamenleving als de onze neemt het belang van fysieke kracht en het daarmee samenhangende recht van de sterkste – waar genderongelijkheid in feite een symptoom van is – snel af. Daar waar – onder druk van ideologische, maatschappelijke en macro-economische factoren – die gelijkwaardigheid in het gedrang komt, zou het uitermate naïef zijn om te denken dat de betrokken beslissers uitsluitend gemotiveerd zouden worden door de nogal brave motieven die in het rapport worden opgesomd¹⁵ en die, om te beginnen, een zekere mate van welstand veronderstellen. Hier lijkt mij, juist ook vanuit een liberale optiek, meer alertheid in de richting van sturende en voorstructurende factoren in combinatie met een bredere benadering vereist.

Prof.dr. H.A.E. Zwart studeerde filosofie en psychologie te Nijmegen, was als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Gezondheidsethiek te Maastricht en promoveerde in 1993 op het proefschrift Ethische consensus in een pluralistische samenleving: de gezondheidsethiek als casus (cum laude). Vervolgens hield hij zich bezig met milieufilosofie en dierfilosofie. In 2000 werd hij hoogleeraar Filosofie aan de Faculteit der Natuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij in 2004 het Centre for Society and Genomics oprichtte, gefinancierd door het Netherlands Genomics Initiative (NGI). Onlangs publiceerde hij De waarheid op de

wand: psychoanalyse van het weten, *een studie over de rol van de verbeelding in wetenschappelijk onderzoek.*

Noten

- 1) F.E. Keller, *The century of the gene*, Cambridge Massachusetts, 2000.
- 2) Zie: <http://www.genome.gov/10001356/>.
- 3) F. Collins, 'Has the revolution arrived?', in: *Nature*, nummer 464, 2010, pp. 674-675.
- 4) E. Bunnik, G. de Wert & M. Cornel, 'Van hielpril naar persoonlijke DNA-code? De uitdaging van 2010: een inventarisatie van maatschappelijke en ethische implicaties', in: *Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek*, jaargang 20, nummer 10, 2010, pp. 44-49.
- 5) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie*, Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2010, pp. I-II.
- 6) Ibidem, p. 21.
- 7) Ibidem, p. 21.
- 8) CBD, COGEM & Gezondheidsraad, *Trendanalyse biotechnologie 2009. Mondiaal momentum*, Utrecht, 2009.
- 9) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen*, pp. 23-48.
- 10) Ibidem, pp. 49-60.
- 11) Ibidem, p. 56.
- 12) Ibidem, pp. 56, 59-60.
- 13) Ibidem, p. 18.
- 14) Ibidem, pp. 77-88.
- 15) Ibidem, pp. 56-57.

DE ROL VAN DE ZORGVERZEKERAAR IN HET DEBAT OVER MEDISCHE BIOTECHNOLOGIE

– Marjolein Verstappen –

De vraag of een zorgverzekeraar een belangrijke actor is in het debat over medische biotechnologie kan vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden. In dit verhaal komen innovatie, privacy, informatie en preventie aan de orde. De zorgverzekeraar kan zeker een bijdrage leveren, maar het zal vooral een maatschappelijk debat moeten zijn waar de politiek conclusies uittrekt. Daarmee worden de kaders geschept waarbinnen zorgverzekeraars hun taken kunnen uitvoeren.¹

Acceptatieplicht en risicoverevening

Om de positie van de zorgverzekeraar te duiden is het van belang eerst te expliciteren wat precies zijn taken zijn. Een zorgverzekeraar streeft naar goede, toegankelijke en betaalbare zorg en voert daartoe twee taken uit: de uitvoering van de Zorgverzekeringswet (Zvw) en de uitvoering van de aanvullende verzekering.

Daarnaast is een aantal zorgverzekeraars belast met de publieke uitvoeringstaak van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). In de Zvw is sprake van een acceptatieplicht en risicoverevening. Dat is een groot verschil met een schadeverzekeraar. Acceptatieplicht wil zeggen dat ongeacht het financiële risico een zorgverzekeraar iedere Nederlandse ingezetene moet accepteren, althans voor de basisverzekering. Deze plicht kan in de praktijk leiden tot een oververtegenwoordiging van hoge risicogroepen bij bepaalde zorgverzekeraars. Bijvoorbeeld omdat een zorgverzekeraar gunstige zorgarrangementen heeft afgesproken voor specifieke groepen chronisch zieken, bijvoorbeeld diabetes en COPD^A. In het huidige stelsel wordt de zorgverzekeraar met behulp van een risicovereveningssysteem gecompenseerd voor de meerkosten die worden veroorzaakt door de oververtegenwoordiging van deze risicogroepen.

De acceptatieplicht en risicoverevening gelden niet voor de uitvoering van de aanvullende verzekering. De aanvullende verzekering is dus meer een schadeverzekering. Zoals gezegd wordt op dit moment de AWBZ nog uitgevoerd door een aantal zorgverze-

keraars, dat daarvoor is aangewezen. De verwachting is dat in 2013 alle zorgverzekeraars de AWBZ-functie voor hun eigen verzekerden gaan uitvoeren.

De medisch noodzakelijke zorg in het verzekerde pakket, dus wat wel en niet in het basispakket wordt vergoed, is wettelijk geborgd door de Zorgverzekeringswet. De regering stelt vast welke zorg als medisch noodzakelijk beschouwd dient te worden en laat zich hierin adviseren door het onafhankelijke College voor Zorgverzekering.

Innovatie in de medische biotechnologie

Innovaties in de zorg zijn noodzakelijk om de gezondheidszorg als geheel te verbeteren en daarmee het welzijn en de welvaart van de bevolking te verhogen. Duurzaamheid van de zorg richt zich op behoud of verbetering van de kwaliteit, de toegankelijkheid en de betaalbaarheid op de lange termijn. Wij, zorgverzekeraars, hebben de verwachting dat medische biotechnologie een belangrijke rol gaat spelen bij de duurzaamheid en effectiviteit van zorg en preventie. Zo kan dankzij farmacogenetisch onderzoek^B vastgesteld worden of het zin heeft om bepaalde geneesmiddelen toe te dienen. Dit is primair voor de patiënt van belang – denk maar aan het onnodig blootstellen van mensen aan zeer belastende chemotherapeutieken –, maar ook vanuit het oogpunt van effectieve inzet van middelen. Op deze wijze kan de biotechnologie bijdragen aan het doelmatiger worden van de zorg met verhoging van de kwaliteit.

Alle innovaties op het gebied van *enhancement*, kiembaangetherapie en stamcellen zijn echter vraagstukken die ook beantwoord dienen te worden vanuit ethisch perspectief waarbij de focus zou moeten liggen op een betere gezondheid en een verhoging van de kwaliteit van leven. Privacyaspecten spelen een rol naarmate er meer informatie beschikbaar komt over de genetische achtergronden van een individu. Als zorgverzekeraar volgen wij de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen op dit gebied, maar wij hebben hierin geen proactieve rol. Dit betekent wel dat op het

A *Chronic Obstructive Pulmonary Disease*, oftewel COPD, is een chronische obstructieve longziekte.

B Farmacogenetisch onderzoek analyseert in hoeverre genetische verschillen de werking van medicijnen positief dan wel negatief beïnvloeden.

gebied van privacy alert gereageerd moet worden op deze nieuwe mogelijkheden.

Privacy

Over welke informatie mag een zorgverzekeraar beschikken en wat mag hier vervolgens mee gedaan worden? Privacy en verzekeraars zijn een belangrijk thema bij het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP). Naast specifieke regels voor de zorgverzekeraars zijn er ook regels die gelden voor alle verzekeraars. Zo heeft het CBP in april 2010 verklaard dat de 'Gedragscode Verwerking Persoonsgegevens Financiële Instellingen'², opgesteld door verzekeraars en financiële instellingen, een juiste uitwerking vormt van de Wet bescherming persoonsgegevens. Alle ontwikkelingen ten aanzien van biotechnologie zullen dan ook beoordeeld worden volgens de door het CBP goedgekeurde gedragsregels voor zorgverzekeraars. Het is ook van belang dat de gedragsregels voor privacy regelmatig door het CBP geëvalueerd worden op hun beschermende werking. Dit geldt vooral bij alle nieuwe ontwikkelingen die eraan komen op het gebied van de biotechnologie, zoals de ontwikkeling van het genpaspoort. Het is belangrijk dat mensen niet geremd worden bij het ondergaan van onderzoeken of behandelingen uit angst om daaruit voortvloeiende informatie te moeten delen met hun verzekeraar. Dit zou de verbetering van de kwaliteit van de gezondheidszorg belemmeren. De samenleving en dus ook de verzekeraars moeten duidelijke richtlijnen aangereikt krijgen hoe om te gaan met deze nieuwe mogelijkheden. Het is wel van belang dat deze richtlijnen de mogelijkheid openhouden om informatie te generen die kan bijdragen aan het verbeteren van inzichten en beleid. Dit betekent dat bij individuele zichtbare informatie alleen gewerkt mag worden op basis van toestemming van de patiënt, oftewel *informed consent*. Het gebruik van farmacogenetische informatie zou vooral op geaggregeerd niveau van belang kunnen zijn.

In de toekomst zullen de privacyaspecten rondom het genetische paspoort expliciet geborgd moeten worden zodat mensen zeker zijn van medische behandeling, ook al hebben zij volgens het genpaspoort een verhoogd risicoprofiel. De zorgverzekeraar heeft ten aanzien van het basispakket een acceptatieplicht, niemand mag worden geweigerd. Wat wel en niet geborgd moet worden binnen de privacywetgeving en wat wel en niet in het basispakket opgenomen wordt, zijn ethische vraagstukken die de politiek dient te beantwoorden. Deze ethische vraagstukken zijn niet primair het domein van de zorgverzekeraar. De overheid reikt de wettelijke kaders aan over ethische kwesties waarna iedere verzekeraar op zijn eigen wijze invulling

geeft aan dit kader.

De overheid bepaald onder meer de inhoud van het pakket dat binnen de Zorgverzekeringswet verstrekt mag worden aan verzekerden. Denk hierbij onder meer aan ziekenhuiszorg en huisartsenzorg. Zoals gezegd adviseert het College voor Zorgverzekeringen de regering over welke medisch noodzakelijke zorg binnen de Zorgverzekeringswet zou moeten vallen. Sommige zaken staan voor niemand ter discussie zoals een blindedarmoperatie. Andere zaken, zoals preventieprogramma's, zijn een bron van discussie.

Informatie

Het informeren van verzekerden en zorgaanbieders over relevante ontwikkelingen en inzichten is van groot belang. Goed gebrachte informatie kan leiden tot betere therapietrouw en helpt bij het maken van de juiste keuzes. Informatie kan beschouwd worden in kanstermen zoals bevorderen van kwaliteit, *informed consent*, services, (wetenschappelijk) onderzoek en doelmatig gebruik van middelen.³ Of vanuit bedreiging zoals misbruik van de beschikbare informatie ten nadele van de patiënt.

Als het gaat over informatie is het essentieel dat de overheid heldere spelregels maakt over: 'Welke informatie mag een zorgverzekeraar krijgen en wat mag deze wel en niet met deze informatie doen?'. Johan Mackenbach beschrijft in zijn boek *Ziekte in Nederland*⁴ dat rond preventie verschillende ethische standpunten denkbaar zijn. Hij beschrijft: 'Stel dat de bijbelse barmhartige Samaritaan niet een half dood geslagen jood had ontmoet op de weg van Jeruzalem naar Jericho, maar een smachtende, verstokte roker. Wat had hij dan gedaan? Wachten totdat de roker ziek wordt en dan helpen? De roker voorlichten over de risico's van het roken? Hem dwingen te stoppen met roken? Of hem uit compassie een sigaret aanbieden?'⁵ De zorgverzekeraar kan de rol van deskundig adviseur op het gebied van de verzekeringsconsequenties van de verschillende ethische standpunten op zich nemen. Het geheel aan adviezen van verschillende deskundigen – zoals de ethicus, zorgprofessional, jurist, econoom en psycholoog – kan door de politiek gebruikt worden als uitgangspunt voor hun keuzes in het dossier: 'Wat is ons aller verantwoordelijkheid en wat is de specifieke verantwoordelijkheid van ieder individu?'

Op het gebied van voorlichting en informatie aan verzekerden en zorgaanbieders, maar ook aan lokale overheden maken zorgverzekeraars een duidelijke ontwikkeling door. Verzekeraars beschikken over veel informatie. Zo kunnen wij, Agis Zorgverzekeringen, met de Agis Health database op regionaal en postcodeniveau de verschillen in zorggebruik analyseren. In

combinatie met de epidemiologische gegevens die via de Gemeentelijke of Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst (GGD) beschikbaar gesteld worden, kunnen wij gericht preventiebeleid voeren op wijk, buurt, en regionaal niveau. Zo voeren wij samen met de lokale overheden in Utrecht programma's op wijkniveau uit gericht op het verminderen van de toename van het aantal dikke kinderen. Deze aanpak laat al binnen drie jaar gunstige resultaten zien.

Wij vinden het belangrijk dat er ruimte gemaakt wordt om informatie te verzamelen en te delen. Deze informatie kan bijdragen aan het verbeteren van de kansen op een langer en gezonder leven, het verbeteren van doelmatig zorggebruik, het bevorderen van de medische wetenschap en het voorkomen van ernstige aandoeningen. Uit het voorbeeld van roken blijkt dat beschikbaarheid van informatie niet hoeft te leiden tot gedragsverandering. Ook de beschikbaarheid van meer genetische informatie zal niet snel een dergelijk effect hebben: het zal veeleer gaan over het verfijnen van kansberekeningen. Als het gaat om beleidsontwikkeling heeft een zorgverzekeraar in Nederland weinig tot geen interesse voor inzichten op individueel patiëntniveau. Inzichten op patiëntniveau zijn alleen noodzakelijk voor de materiële controleprocessen. De privacyvraagstukken hierbij zijn goed geborgd met de door het CBP getoetste regels op het gebied van de materiële controle. Op meer geaggregeerd niveau zal in de toekomst moeten blijken met welke inzichten biotechnologie kan bijdragen aan de kwaliteit en doelmatigheid van de gezondheidszorg.

Preventie

In de toekomst zal het steeds beter mogelijk zijn om op basis van een genetisch profiel de verhoogde risico's van mensen voor bepaalde aandoeningen vast te stellen. Voor sommige mensen zal het dan mogelijk worden om met gerichte begeleiding of behandelprogramma's de kans op een aandoening sterk te verkleinen. Deze programma's zouden kunnen worden opgenomen in de polisvoorwaarden van de basisverzekering of de aanvullende verzekering. Aan de hand van wederom rookverslaving zijn samenhangende vraagstukken op het gebied van preventie goed te illustreren. De implicaties van roken zijn groot. Roken is een belangrijke risicofactor voor een groot aantal aandoeningen zoals hart- en vaatziekten, astma, COPD en longkanker. Zij zorgen voor grote aantallen chronisch zieken. Jaarlijks overlijden ruim 19.000 mensen aan deze met roken gerelateerde aandoeningen. Artsen kunnen op basis van hun erkende deskundigheid mensen ervan doordringen wat het belang is van stoppen met roken voor hun gezondheid. Zorgverzekeraars kunnen mensen

die roken ondersteunen bij het stoppen met producten in de verschillende verzekeringspolissen. Tevens kunnen zij mensen door middel van informatie inzicht geven in de grote consequenties die roken heeft voor hun gezondheid. Iedere verzekerde die stopt met roken kan een grote gezondheidswinst bereiken. Dit leidt tot meer vitaliteit van mensen en kan op termijn leiden tot minder druk op de premieontwikkeling.

Rechtvaardiging voor preventie wordt gevonden in de gezondheidswinst. Echter, er zijn naast gezondheid ook andere individuele en maatschappelijke waarden en belangen. Denk hierbij aan de vrijheid om te leven zoals je zelf wilt. Mensen hebben verschillende opvattingen over de waarde en betekenis van hun gezondheid. Zo zijn er ook verschillende politieke en economische voorkeuren. Deze spelen allemaal een rol in het omgaan met ziekte en gezondheid, in het voorkomen van ziekte en het bevorderen van gezond gedrag. Wij vinden dat de rol van de zorgverzekeraar vanuit de eerder beschreven verantwoordelijkheden – kwaliteit en doelmatigheid – zich vooral moet richten op ondersteunen van mensen bij het verwezenlijken van gezond gedrag – denk hierbij aan bewegingsactiviteiten en stoppen met roken.

Conclusie

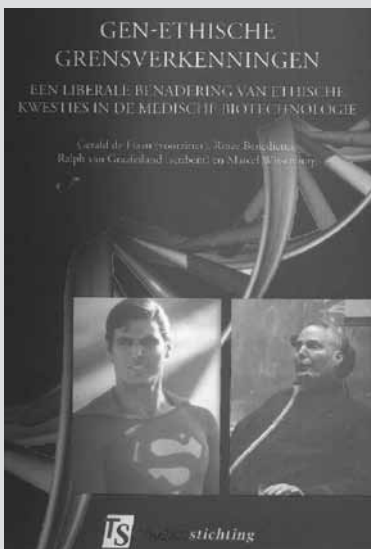
De zorgverzekeraar streeft naar een goede, effectieve en betaalbare gezondheidszorg, voor iedereen toegankelijk. De ontwikkelingen in de medische biotechnologie kunnen leiden tot effectievere behandelmethoden, en zijn daarom van groot belang. Onze belangstelling voor deze vernieuwingen zijn niet ingegeven vanuit eventuele mogelijkheden tot risicoselectie en uitsluiting; de zorgverzekeraar heeft een acceptatieplicht en dat moet ook zo blijven. Wij werken volgens door het CBP en de overheid vastgestelde gedragscode op het gebied van privacy. Deze codes zullen wellicht opnieuw tegen het licht gehouden moeten worden. Wij verwachten heldere richtlijnen van de overheid over welke informatie mag worden gevraagd en welke informatie mag worden verstrekt. Daarbij willen wij wel de ruimte houden om informatie te verzamelen en te delen ten behoeve van het verbeteren van de gezondheidszorg.

Drs. M.I. Verstappen is voorzitter van de Raad van Bestuur van Agis Zorgverzekeringen.

Noten

- 1) G. de Haan e.a., *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie*, Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2010.

- 2) Zie: http://www.cbppweb.nl/Pages/med_20100426_gedragscode_fin.aspx/.
- 3) B.J. Keulers e.a., 'Kostenbesparing en kwaliteitswinst door een online interactief patiëntenvoorlichtingsprogramma', in: *Nederlands Tijdschrift voor Plastische Chirurgie*, nummer 1, 2010, pp. 10-11.
- 4) J.P. Mackenbach, *Ziekte in Nederland. Gezondheid tussen politiek en biologie*, Amsterdam, 2010.
- 5) *Ibidem*, p. 177.

Nu verkrijgbaar: *Gen-ethische grensverkenningen*

Het geschrift *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie* is te bestellen voor €15,- bij de Teldersstichting. Maak het bedrag over op rekeningnummer 3349769 t.n.v. de Teldersstichting te Den Haag o.v.v. 'Gen-ethische grensverkenningen'. Stuur bovendien een email naar info@teldersstichting.nl met uw adresgegevens.

VERANKERING VAN DE PRINCIPIËLE BESCHERMWAARDIGHEID VAN HET MENSELIJK LEVEN IN DE NEDERLANDSE GRONDWET GEWENST

GEN-ETHISCHE GRENSVERKENNINGEN DOOR EEN CHRISTELIJKE BRIL BEKEKEN

– Esmé Wiegman –

Met grote interesse heb ik *Gen-ethische grensverkenningen*. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie gelezen. Voor mij, als Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie, was het heel boeiend om kennis te nemen van de liberale ethiek.

Er is veel waarin de christelijke en liberale ethiek verschilt. Maar wat misschien bindt, is het grote geloof wat achter de verschillende ethische opvattingen schuilgaat. Het is de kunst om niet bij voorbaat te zeggen: ik deel jouw geloof niet en heb dus geen boodschap aan jouw medisch-ethische opvattingen. Het is belangrijk om kennis te nemen van elkaars argumenten en te doordenken wat de keuzes die hieruit volgen voor de samenleving betekenen.

De feiten, de democratie en de macht

Ook, of misschien juist, voor medische ethiek moet gelden dat democratie niet louter een manier is om via meerderheden tot machtsvorming te komen. Democratie is er om een verscheidenheid aan opvattingen tot uitdrukking te brengen. Aan de democratie ligt het idee ten grondslag dat het de kwaliteit van de besluitvorming ten goede komt als er verschil van opvatting is. Het politieke debat is de plaats waar moraal en macht elkaar ontmoeten. Elk politiek standpunt is teruggelaten tot een morele overtuiging, bijvoorbeeld dat rijken een verantwoordelijkheid voor armen hebben, zieken goede zorg verdienen en de aarde enigszins schoon aan onze kinderen moet worden doorgegeven. Bij al deze posities kun je je afvragen 'waarom?'. Het uiteindelijke antwoord kan dan alleen maar zijn: 'omdat ik denk dat dat goed is'.

In discussies wordt het nog wel eens voorgesteld alsof de ChristenUnie met een religieuze overtuiging zit opgescheept die botst met de wetenschappelijke feiten. Een commentator van *BNDe Stem* schreef in de periode dat embryoselectie in het middelpunt van de belangstelling stond: 'De ChristenUnie beschouwt de pre-embryo's in een IVF-schaaltje als mensen, die dus

beschermd moeten worden. Biologisch is dat onzin en ethisch zeer discutabel.'

Het is een aardige truc. Als jij je de feiten toeëigent en de ander afscheept met een mening, dan heb je altijd gelijk. Maar het probleem is juist dat de status van het embryo geen 'biologisch feit' is en dat selectie op handicaps en ziekterisico's geen 'puur medisch probleem' is, maar een zeer gevoelige ethische afweging die je niet anders kunt maken dan op grond van een morele overtuiging.

Wetenschappelijke inzichten kunnen bepaalde overtuigingen ondersteunen, maar ze kunnen ze nooit bewijzen. Het is het ambacht van politici om de feiten moreel te wegen en daarna tot een democratisch besluit te komen.

Instrumentalisering van het leven

Als er gesteld wordt dat bij embryoselectie voorafgaand aan PGD en vergelijkbare behandelingen uitgegaan moet worden van toenemende in plaats van absolute beschermwaardigheid, waarbij het geen verschil maakt of men selecteert op ziekmakende dan wel niet-ziekmakende eigenschappen – wat er toe doet is of selectie het belang van het kind niet schaadt – dan maak ik mij zorgen. Ik zie deze denkwijze terug in *Gen-ethische grensverkenningen*. De publicatie ademt een positieve instelling en veel vertrouwen in het individu dat uitstekend met (zijn eigen) grenzen op het gebied van leven en dood zou weten om te gaan.

Mijn grote zorg is dat de experimentele genetische wetenschap het leven instrumentaliseert. En dan kun je uitkomen bij de stelling: het maakt allemaal weinig uit, als je het leven van het kind maar niet schaadt. Het schade toebrengen aan het belang van het kind wordt dan heel beperkt uitgelegd. Dat de keuze ten koste gaat van het leven van andere embryo's wordt voor lief genomen. En kunnen wij ooit ten volle overzien waarmee we de belangen van een kind precies dienen en precies schaden?

Binnen de filosofie en de ethiek bestaan verwante cultuurkritische denkpatronen. De Franse rechtsfilosoof Jacques Ellul stelt dat de techniek niet langer neutraal is, maar wordt ontwikkeld vanuit een bepaalde maatschappelijke opvatting; zij doet niet alleen wat de mens wil, maar beheerst de mens steeds meer.¹

Het is positief als je je inzet voor het leven en de gezondheid van mensen. Negatief is dat ziekte vaak alleen als een fysiologische stoornis wordt gezien die in principe medisch-technisch (technisch in brede zin opgevat) opgelost moet kunnen worden. Voor een andere wijze van omgaan met ziekte en lijden dan de medisch-technische, lijkt binnen de gezondheidszorg weinig ruimte. Dit brengt met zich mee dat de goede doelen soms al vrij snel de medische middelen lijken te rechtvaardigen.

De mogelijkheden die de moderne genetica opent, moeten worden gewogen. Het komt er op aan in welk perspectief wetenschap en techniek worden ingezet. Een door de techniek herschapen wereld lijkt mij geen hoopvol perspectief. Daarin gaat het besef van de zin van het bestaan verloren. Hiertegenover staat het perspectief waarin ieder mens wordt geaccepteerd als een gewild en bedoeld persoon. Dit leidt tot een ethische positie die 'verantwoordingsethiek' wordt genoemd. Het is een verantwoording tegenover een bestaan dat geschonken is.

Individuele keuzes en gezamenlijke verantwoordelijkheid

Als gesteld wordt dat een individu dat zijn genetisch profiel heeft laten bepalen mag weigeren zich over de risico's die hierbij naar voren komen in te lichten, tenzij de desbetreffende risico's behandelbaar zijn of de financiële consequenties hiervan op de gemeenschap worden afgewenteld; dan roept dat vragen op over eigen verantwoordelijkheid in relatie tot vrijblijvendheid. Waarom wil en heeft iemand zijn genetische profiel laten bepalen? Keuzes brengen een verantwoordelijkheid met zich mee.

De behandelaar wordt voor keuzes gesteld: waarop screen ik en wat bied ik qua behandeling aan? Ik ben van mening dat je terughoudend zult moeten zijn met screenen als behandelingen niet mogelijk zijn. Het gaat om de 'zin van medisch handelen', ook in het licht van kosten en prioriteiten van de gezondheidszorg.

Maar behalve kostenoverwegingen spelen ook diepere overwegingen een rol. Het aanbod van genetische screening is niet slechts een medische techniek om in individuele situaties lijden te voorkomen. Het geeft ook uitdrukking aan een cultureel bepaalde levens-

houding die in hoge mate wordt gekenmerkt door een streven naar beheersing van levenskwaliteit en levensomstandigheden. Het streven lijden door handicaps en aandoeningen te voorkomen kan hierbij de vorm aannemen van het voorkomen van de geboorte van mensen met zo'n handicap of aandoening.

Kwaliteit van leven

Individuele keuzes raken ook de verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving. Op het niveau van samenleving, gezondheidszorgbeleid en culturele ontwikkeling spelen factoren die ogenschijnlijk vrije en persoonlijke beslissingen van hulpvragers en -verleners in een bepaald kader zetten en die een bepaalde richting en betekenis geven. De vraag of het 'voorkomen van een aandoening of handicap' een negatief oordeel inhoudt over het bestaan met een dergelijke handicap of aandoening wordt met 'ja en nee' beantwoord. Zorgvragers en zorgaanbieders van PGD zullen dat met hun handelen niet bedoelen en niet willen. Maar vanuit het perspectief van de mensen die een dergelijke handicap of aandoening hebben, impliceert die praktijk wel een dergelijk oordeel over hun bestaan. Gerbert van Loenen geeft deze vormen van oordelen heel treffend weer in zijn boek *Hij had beter dood kunnen zijn. Oordelen over andermans leven*.²

Gezondheid is een voorwaarde om de individuele autonomie goed te kunnen verwerklijken en de wetenschappelijk-technische mogelijkheden zijn daarvoor de instrumenten. De mogelijkheid van zinervaring in het leven lijkt voor velen nauw verbonden met ten minste een bepaalde kwaliteit van leven. Dit is te beperkt!

In de praktijk blijken overigens veel mensen op bewonderenswaardige wijze te kunnen omgaan met beperkingen wanneer die zich voordoen en niet verholpen kunnen worden. Recent raakte me een artikel in dagblad *Trouw* waar verschillende mensen met de ziekte van Duchenne de kwaliteit van hun leven als zeer positief waardeerden.³ Geef mensen toekomst, zou ik willen zeggen.

Menselijke waardigheid

Zijn we als samenleving nog in staat om met het lijden om te gaan? Zijn we als samenleving voldoende in staat om goede zorg te leveren, sociale isolementen te doorbreken en om mensen heen te staan die ondraaglijk en uitzichtloos lijden? Volgens veel mensen is in dergelijke situaties sprake van verlies van menselijke waardigheid. Maar de waardigheid van de mens kan niet afgemeten worden aan de omstandigheden of aan bepaalde vermogens van een mens. Ook buiten het

christelijke denken wordt de onontvremdbare waar- digheid van de mens erkend, bijvoorbeeld in de pre- ambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Men kan daarom niet stellen dat lijden, hoe erg ook, een mensenleven onwaardig maakt.

Recht op leven in de Grondwet

Veel medisch-ethische discussies raken het recht op leven. De ChristenUnie vindt het van belang dat het recht op leven in de Grondwet wordt opgenomen. Het behoort tot de kernpunten van de christelijke poli- tiek om op te komen voor het leven.

De vraag kan rijzen of dit geen mosterd na de maaltijd is. In de achterliggende jaren is immers veel grensverleggende wetgeving tot stand gebracht; denk aan de Euthanasiewet en de Embryowet. Toch zijn er ook ontwikkelingen, in zowel de nationale als de in- ternationale gemeenschap, die het zinvol maken op- nieuw de discussie aan te gaan over de invulling van het recht op leven.

Door opneming van dit grondrecht in de Grond- wet, wordt uitdrukking gegeven aan het belang van de bescherming van het menselijk leven. Bovendien wordt daarmee een bezinningsmoment gecreëerd voor nieuwe wetgeving.

Het recht op leven ziet op verschillende onder- werpen. Denk aan problemen met betrekking tot het overleven. Het recht op leven slaat ook op grove schendingen van de mensenrechten en veronachtza- ming van de regels voor eerlijke procesvoering. Het recht op leven kan ook betrokken worden op onder- werpen als abortus provocatus en euthanasie. Vooral dit laatste aspect van het recht op leven – veelal aan- geduid als het terrein van de ‘sociale politiek’ – levert veel discussie op. De vraag is of bij de invulling van het recht moet worden uitgegaan van de autonomie van de mens, zijn zeggenschap over eigen leven. Het recht op leven wordt vanuit dat uitgangspunt ingevuld als een zelfbeschikkingsrecht. Het recht op leven kan echter ook gezien worden als een recht op bescher- ming van ieder leven, in welke fase dan ook.

In een aantal, ook door Nederland ondertekende, internationale verdragen wordt het recht op leven wél expliciet erkend. Het recht op leven is bijvoorbeeld opgenomen in Artikel 2 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM), en Artikel 3 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM). In het nieuwe Europese Verdrag van Lis- sabon staat dat Europese lidstaten toe zullen treden tot het EVRM.

Fundamenteel gaat het om de vraag of de notie van ‘onvervremdbare mensenrechten’ niet met zich mee-

brengt dat geen afstand gedaan kan worden van het recht op leven, zodat van een zelfbeschikkingsrecht in de zin van het recht om het leven te (laten) beëindigen geen sprake kan zijn. Intussen is het onmiskenbaar dat het recht op leven verschillend wordt uitgelegd.

De wens om het recht op leven daadwerkelijk als grondrecht in de Grondwet op te nemen kent een zeker risico: de discussie kan de kant uitgaan van het recht op leven als zelfbeschikkingsrecht, waarbij precies het tegenovergestelde wordt bereikt van wat we graag willen bereiken, namelijk een verankering van de prin- cipiële beschermwaardigheid van het menselijk leven.

Blijvende inzet voor de bescherming van het leven van de individuele mens is geboden, maar dat gaat niet alleen om bescherming tegen aantastingen van dit recht, maar ook om zorg voor het leven. Vanuit het standpunt dat God de mens het leven gegeven heeft, is met betrek- king tot dit leven goed rentmeesterschap vereist.

De door de overheid geleverde zorg moet doortrokken zijn van het respect voor het individuele leven, ook en zeker als dat leven kwetsbaar is: ongeboren kinderen, gehandicapten, terminaal zieken en zwakker worden- de ouderen. Dit betekent in elk geval dat de dood niet gebruikt kan en mag worden als oplossing voor een probleem.

In onze optiek kan er beter voor alternatieven wor- den gekozen, die ingaan op de hulpvraag die achter de roep om abortus provocatus of euthanasie schuil gaat. Daarmee wordt tegemoet gekomen aan de nood en de diepere oorzaken die aan het acute probleem ten grondslag liggen.

Het recht op leven zou goed passen binnen de Nederlandse structuur van klassieke en sociale grond- rechten: de overheid moet zich enerzijds van handelen onthouden als het gaat om levensbeëindigend hande- len, anderzijds legt het de overheid de verplichting op om het recht op leven actief te beschermen (zoals bij het ongeboren kind).

Met name als het gaat om de bescherming van het ongeboren kind is er veel voor te zeggen om het recht op leven in de Grondwet op te nemen. In een maatschappij waar standaard prenataal onderzoek wordt aangeboden om zo een keuzemogelijkheid te hebben een gehandicapt kind ‘wel of niet te houden’ en waar gehandicapte kinderen zelf een schadevergoeding eisen voor het feit dat ze bestaan, is een extra waarborg van het recht op leven geen overbodige luxe. Opneming in de Grondwet verplicht de wetgever ertoe nieuwe wetgeving expliciet te toetsen aan dit grondrecht.

Tot slot, de ChristenUnie en de VVD tegenover elkaar

Een markant moment waarop de verschillen tussen ChristenUnie en VVD duidelijk zichtbaar werden, was tijdens het debat over embryoselectie. Toenmalig VVD-fractievoorzitter Mark Rutte feliciteerde vrouwen die drager waren van erfelijke borstkanker van harte met de mogelijkheden die er geopend zouden worden om tot embryoselectie over te gaan.

Ook ik noemde als woordvoerder tijdens dat debat de vrouwen die hun persoonlijke aangrijpende verhaal in die periode naar voren hadden gebracht, over hoe een erfelijke vorm van kanker een donkere schaduw legt over hun leven en dat van hun familie. De behoefte die er is aan het maken van eigen keuzes. Waar de wegen tussen VVD en ChristenUnie uiteindelijk scherp uiteen liepen was op het punt dat die keuzes niet op zichzelf staan en enkel autonoom te maken zijn. Wat betekent de toepassing van embryoselectie voor de samenleving als geheel? Wordt ziekte uiteindelijk verwijtbaar? Ook dat leverde in die periode emotionele reacties op: had ik er beter niet kunnen zijn omdat ik drager ben van een erfelijk kankergen? De Chronisch zieken en Gehandicapten Raad Nederland, de CG-Raad, wees op de stigmatiserende werking die uitgaat van lijstjes met aandoeningen.

De positie van de ChristenUnie was tijdens dat debat een bijzondere. Op dat moment waren voor de ChristenUnie met de mogelijkheden die de Embryowet en de Wet bijzondere medische verrichtingen (WBMV) biedt, al cruciale grenzen overschreden. De

ChristenUnie is er geen voorstander van om de mogelijkheden van embryoselectie verder te verruimen zoals in het advies van de Gezondheidsraad van 2006 wordt voorgesteld.

Deze opvatting huldigde ik in een realiteit van ruime wettelijke kaders voor embryoselectie en ruimte in het planningsbesluit, waarbij die ruimte tot dat moment nog niet ten volle gebruikt werd. Deze opvatting huldigde ik ook in een coalitie en een Kamer waarin deze opvatting een minderheidsopvatting is en waarbij sprake is van tegenstellingen.

Eerlijk gezegd vond ik de triomfantelijke toon die de VVD in dat debat aan sloeg niet passend bij de ernst van het onderwerp. De toon was teveel die van een overwinning, terwijl er zoveel schaduwzijden waren en teveel mensen die het gevoel hadden niet werkelijk erkend en herkend te worden in hun levensvragen.

Drs. E.E. Wiegman-van Meppelen Scheppink is sinds 2007 Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie. Zij is onder meer woordvoerder Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS).

Noten

- 1) Zie bijvoorbeeld: H. Vermeulen, *Een proeve van leven. Praten en beslissen over extreem te vroeg geboren kinderen*, Amsterdam, 2001, p. 177.
- 2) G. van Loenen, *Hij had beter dood kunnen zijn. Oordelen over andermans leven*, Amsterdam, 2009.
- 3) L. Schuurman, 'Duchenners leven langer', *Trouw*, 7 januari 2011.

HALVE VERHALEN, HALVE WAARHEDEN?

EEN RESPONS OP KANTTEKENINGEN BIJ GEN-ETHISCHE GRENSVERKENNINGEN

– Rinze Benedictus en Camilia Bruil –

Vrijdag 28 januari heeft het symposium Gen-ethische grensverkenningen plaatsgevonden.^A De Teldersstichting had deze bijeenkomst georganiseerd op basis van het eerder gepubliceerde geschrift *Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale visie op ethische kwesties in de medische biotechnologie*, dat vanuit het liberale gedachtegoed een bijdrage levert aan het debat omtrent de ontwikkelingen binnen de medische biotechnologie. Het symposium, voorgezeten door Adrienne Vriesendorp, had als doel meer diepgang te creëren en de discussie over dit onderwerp op gang te brengen.

Vier sprekers – Sjoerd Repping (hoogleraar Humane Voortplantingsbiologie aan het Amsterdams Medisch Centrum), Martin Buijsen (hoogleraar Recht en Gezondheid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam), Hub Zwart (wetenschappelijk directeur van Centre for Society and Genomics) en Marjolein Verstappen (voorzitter Raad van Bestuur van Agis Zorgverzekeringen) – gaven vanuit hun veld van expertise meer inzicht in het betreffende onderwerp en tevens hun visie op het Teldersgeschrift.^B In deze bijdrage willen wij namens de werkgroep^C, die verantwoordelijk is voor de totstandkoming van het geschrift, reageren op het gegeven commentaar. Hierbij zullen wij ons voornamelijk richten op de kanttekeningen die door Martin Buijsen en Marjolein Verstappen zijn geplaatst.

Vertelt de werkgroep halve verhalen?

Martin Buijsen zette tijdens het symposium uiteen dat rechtvaardigheid centraal dient te staan bij (ethische) vragen omtrent de ontwikkelingen binnen de medische biotechnologie. Zorg is een sociaal grondrecht en in Nederland geldt dat noodzakelijke zorg collectief bekostigd wordt. De vraag die bij afwegingen van

zorgverlening essentieel is, is of het noodzakelijke zorg betreft. Bij deze afweging spelen veel meer factoren een rol dan enkel de 'medisch-noodzakelijke' factor, zoals Sjoerd Repping bepleitte. Als men bijvoorbeeld kijkt naar in-vitrofertilisatie, oftewel IVF, dan kan men zich afvragen of dit een medisch noodzakelijke behandeling is. Daarnaast moet er ook naar de kosten worden gekeken; een PGD-behandeling (pre-implantatie genetische diagnostiek) enkel op selectie van geslacht toestaan is volgens Buijsen te duur om collectief te bekostigen. Wanneer in het hypothetische geval terugplaatsing van een mannelijk en een vrouwelijk embryo evenveel kans van slagen heeft dan zou de keuze aan de ouders moeten worden gelaten: willen ze een meisje of liever een jongetje? Uit het hierop volgende debat met het publiek bleek dat de kans dat een dergelijke situatie zich voor zal doen nihil is. Sjoerd Repping benadrukte dat men zich moet realiseren dat IVF-behandelingen zeer gecompliceerd en ingrijpend zijn. Madelon Meijer-Hoogeveen, IVF-arts verbonden aan het Universitair Medisch Centrum Utrecht, voegde hieraan toe dat de kans door middel van een IVF-behandeling zwanger te worden slechts dertig procent is en dus tot op heden tamelijk klein. Hierbij worden de best ogende cellen teruggeplaatst en niet geselecteerd op bijvoorbeeld geslacht. Zou men dit wel doen dan zou de slagingskans tot ver onder de dertig procent dalen.

Volgens Buijsen is een essentiële tekortkoming van het geschrift *Gen-ethische grensverkenningen* dat de financiële gevolgen niet zijn meegenomen in de analyse: 'Hoe kan je nadenken over de gezondheidszorg zonder een financieel kostenplaatje?'. Daarmee wordt volgens hem tevens voorbijgegaan aan de rechtvaardiging in de zorg. Hij legt uit dat we gezondheid een bijzonder, nastrevenswaardig goed vinden en dat we daar in Nederland 'rechtvaardig' mee omgaan. De enige reden om mensen verschillende toegang tot gezondheidszorg te geven is dat ze verschillende medische behoeften hebben. Het verschil in economisch draagvlak tussen mensen vangen we op door noodzakelijke gezondheidszorg collectief te financieren.

Met die analyse is de werkgroep het van harte eens.

A Een verslag van dit symposium is te raadplegen op de site van de Teldersstichting: <http://www.teldersstichting.nl/>.

B (De bewerkingen van) deze inleidingen zijn tevens opgenomen in dit nummer van *Liberaal Reveil*.

C Deze werkgroep bestond uit Gerald de Haan (hoogleraar Moleculaire Stamcelbiologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en voorzitter van de werkgroep), Rinze Benedictus (wetenschapsredacteur bij het Universitair Medisch Centrum Utrecht), Ralph van Graafeiland (voormalig wetenschappelijk medewerker van de Teldersstichting en scribe van de werkgroep) en Marcel Wissenburg (hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen).

Zij signaleert natuurlijk ook dat de gezondheidszorg steeds meer een verdelingsvraagstuk wordt. De vraag blijft toenemen en dankzij technologische vooruitgang het aanbod ook, maar de beschikbare middelen zijn eindig. De zorgkosten blijven als percentage van het nationaal product stijgen, dat kan niet zo doorgaan. Het ligt in de lijn der verwachting dat sommige behandelingen uit het basispakket zullen verdwijnen en dat zorgpremies verder omhoog gaan. Dit is onderwerp van politiek debat.

Ook tijdens het afsluitende politieke forumdebat waaraan Esmé Wiegman (Tweede Kamerlid ChristenUnie), Anouchka van Miltenburg (Tweede Kamerlid VVD) en Marcel Wissenburg (hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en medeopsteller van het geschrift) deelnamen, werd door Anouchka van Miltenburg benadrukt dat de bekostiging een essentieel onderdeel van het politieke zorgdebat vormt. De vraag is: waar hebben wij precies recht op qua basiszorg? Zo zijn de VVD en ChristenUnie van mening dat IVF-behandelingen uit het zorgpakket moeten: er is geen medische noodzaak en dit hoeft dan ook niet collectief bekostigd te worden.

Nieuwe behandelingen zullen dan ook steeds vaker langs een economische meetlat gelegd worden. Wat mag een medische behandeling kosten? Gezondheids-economen rekenen met 'quality adjusted life years', oftewel QALY's. Een gewonnen levensjaar in goede gezondheid mag 20.000 tot 80.000 euro kosten. Stel, een levensreddende operatie plus jarenlange nazorg bij een baby kost 800.000 euro. De behandeling levert – naar verwachting – zo'n 80 gezonde levensjaren op. De behandeling kost met andere woorden 10.000 euro per QALY en is dus 'kosteneffectief'.

Elke nieuwe behandeling roept dus vragen op over de betaalbaarheid. Dat geldt ook – zoals Buijsen terecht aanklaagt – voor nieuwe genetische behandelmogelijkheden zoals besproken in het geschrift *Gen-ethische grensverkenningen*. Nieuwe genetische technologieën zijn momenteel nog erg duur, maar het is voorstelbaar – en het ligt in de lijn der verwachting – dat ze snel 'rendabel' worden als ze in een vroeg stadium van het leven langdurige gezondheidswinst opleveren. Deze discussie is echter niet exclusief voor genetische technologie.

De vraag wat noodzakelijke zorg is, is een discussie op zich: acute zorg na een auto-ongeluk; behandeling van borstkanker; IVF-behandeling bij onvruchtbaarheid? Gezondheidszorg is dan ook geen 'gewoon' schaars goed, zoals Buijsen stelt. Toch is het voorstelbaar dat

de definitie van 'noodzakelijk' verandert al naar gelang de demografische, economische en medische ontwikkelingen. Maar daarover gaat het geschrift niet.

Tot slot noemde Buijsen de conclusies uit het geschrift dat selectie op geslacht en *enhancement* toegestaan kunnen worden 'allerm minst revolutionair'. Dat is volgens hem 'niet meer dan redelijk gegeven de morele keuzes die reeds lang geleden gemaakt zijn'.¹ Hij heeft hier volkomen gelijk. De werkgroep heeft de conclusies die zij trekt zelf ook niet als 'revolutionair' willen betitelen, maar eerder welhaast als onontkoombaar.

Halve waarheden van de zorgverzekeraar?

De boodschap van Marjolein Verstappen is dat burgers niet hoeven te vrezen dat de privacy in gevaar komt wanneer zij zich willen verzekeren. Tijdens het symposium zette zij uiteen dat verzekeraars een acceptatieplicht hebben en dat zij dus geen mensen mogen weigeren op grond van bijvoorbeeld hun genetisch paspoort, waarin vastgelegd staat op welke genetisch-gerelateerde ziekten men al dan niet een verhoogde kans heeft. De voortdurende ontwikkelingen in de medische biotechnologie, zoals het in kaart brengen van het persoonlijk genetisch profiel, brengen voornamelijk voordelen met zich mee. Dit geldt onder meer voor preventieve geneeskunde. Wanneer in kaart is gebracht welke genetische risico's een verzekeringnemer met zich meedraagt, kan de zorg hierop worden aangepast. De ontwikkelingen maken effectiever optreden in de zorg daarmee mogelijk. Hierdoor kan de kwaliteit van zorg omhoog en kunnen de kosten omlaag; twee belangrijke doelstellingen van zorgverzekeraars. Het idee dat verzekeraars zullen eisen dat verzekeringnemers hun genetisch paspoort overleggen is volgens Verstappen nonsens. De richtlijnen, zoals de acceptatieplicht, worden door de overheid verschaft en zijn dus onderwerp van politieke discussie. De verzekeraar heeft enkel deze wetgeving te volgen en kan hierop geen invloed uitoefenen.

In de hierop volgende discussie gingen Anouchka van Miltenburg en Frans Engering (financieel econoom en curator van de Teldersstichting^D) fel in op deze laatste opmerking van Verstappen. Volgens hen vertelde zij niet het hele verhaal van de verzekeraar. De (zorg)verzekeraar is niet slechts uitvoerder van de wet, maar is een winstgevende instelling die moet concurreren met andere verzekeringsmaatschappijen door zich onder meer te richten op efficiency. Verstappen bleef

^D Begin mei 2011 is Frans Engering benoemd tot president-curator van de Teldersstichting. Hij heeft deze functie overgenomen van Frits Bolkestein.

echter bij haar standpunt dat dergelijke beslissingen niet aan de zorgverzekeraar zijn, maar onderwerp van politieke discussie. Zo heeft AGIS Zorgverzekeringen geen winstoogmerk en stelt zij eisen aan de kwaliteit van zorgverleners. Tevens tracht zij de samenhang van zorginfrastructuur, met andere woorden de efficiëntie binnen de zorg, te bevorderen. Daarnaast wordt er binnen ons zorgstelsel uitgegaan van solidariteit. Op den duur zal uiteraard ter discussie komen te staan wat in het basispakket thuishoort en wat niet; de zorgkosten dreigen door de voortschrijdende technologische ontwikkelingen steeds hoger te worden, waardoor de huidige solidariteit steeds verder onder druk komt te staan. Van Miltenburg en Engering wezen erop dat hier juist de crux zit: hoe zit het namelijk met aanvullende verzekeringen? Hiervoor geldt de wettelijke acceptatieplicht niet en mag selectie door de zorgverzekeraar worden toegepast. Dan zal het genetisch paspoort zeker een rol gaan spelen. Volgens Verstappen zullen verzekeraars de verzekeringnemer stimuleren DNA-informatie op te vragen om vervolgens hun gedrag hierop aan te passen, zodat de kosten gedrukt kunnen worden. Verzekeringnemers zullen echter niet gedwongen worden een genetisch paspoort te overleggen. Van Miltenburg was echter niet overtuigd en meende dat verzekeraars deze beschikbare informatie zullen eisen voor aanvullende verzekeringen om zich op die manier zoveel mogelijk in te dekken voor eventuele (financiële) risico's.

De werkgroep deelt de mening van Verstappen dat er kansen liggen op het vlak van innovatie en preventie. Maar voor een zorgverzekeraar draait het uiteindelijk om de vraag welke burgers zij wil verzekeren tegen welke voorwaarden. In hoeverre beïnvloeden ontwikkelingen in de medische biotechnologie die vraag? Verstappen benadrukt terecht dat zorgverzekeraars de plicht hebben iedereen te accepteren voor het basispakket. Dat is een van de hoekstenen van het huidige zorgstelsel.

Maar, zoals ook al door Van Miltenburg en Engering werd benadrukt, voor de aanvullende verzekering hoeft een verzekeraar niet iedereen aan te nemen. Gezien de huidige politieke en economische ontwikkelingen ligt het in de lijn dat meer behandelingen van het basispakket naar de aanvullende verzekering zullen verschuiven. Het lijkt erop dat daarmee de invloed van zorgverzekeraars op de zorgconsumptie alleen maar zal toenemen.

Tegen die achtergrond blijft het aanstaande genenpaspoort vragen oproepen die Verstappen helaas niet beantwoordt. Stel dat patiënten over vijf of tien jaar na een routineonderzoek in het ziekenhuis en passant

hun genenpaspoort overhandigd krijgen. Niet alle informatie uit zo'n genetisch profiel zal praktisch-medische gevolgen hebben. Maar zodra dat wel het geval is, is dat voor zowel patiënt als verzekeraar relevant. Verzekeraars zullen om deze informatie vragen als die beschikbaar is, anders ontstaat informatieongelijkheid tussen verzekeraar en verzekeringnemer.

Verstappen vindt het 'belangrijk dat mensen niet gremd worden bij het ondergaan van onderzoeken of behandelingen uit angst om daaruit voortvloeiende informatie te moeten delen met hun verzekeraar'.² Zij benadrukt de acceptatieplicht die zorgverzekeraars hebben, ongeacht kennis van de genen van de verzekerde. Maar misschien is het wel instructiever om te realiseren wat zij niet zegt en schrijft: dat het genenpaspoort informatie kan bevatten die de zorgverzekeraar kan gebruiken om een hogere premie te vragen voor het aanvullende pakket.

Op die mogelijkheid gaat Verstappen niet in. Zij stelt alleen dat verzekeraars 'duidelijke richtlijnen aangereikt moeten krijgen hoe om te gaan met deze nieuwe mogelijkheden'.³ De werkgroep doet hiervoor enkele aanbevelingen in het geschrift. Om te beginnen moeten zorgverzekeraars verplicht blijven iedereen te verzekeren voor basiszorg en zou de premie daarvoor aan een maximum gebonden moeten worden. Daarbij stelt zij ook voor om verzekeraars het recht te geven naar het genetisch profiel te vragen als mensen zich boven een bepaald bedrag willen laten verzekeren. De werkgroep is van mening dat door het hanteren van deze uitgangspunten voor de juiste balans wordt gezorgd tussen de belangen van verzekeraars en hun cliënten.

Drs. R. Benedictus is wetenschapsredacteur bij het Universitair Medisch Centrum Utrecht en medeopsteller van het geschrift Gen-ethische grensverkenningen. Drs. C. Bruil is wetenschappelijk medewerker van de prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil. Zij was tevens de organisator van het symposium Gen-ethische grensverkenningen.

Noten

- 1) M. Buijsen, 'En de rechtvaardigheid dan? Commentaar bij *Gen-ethische grensverkenningen*', in: *Liberaal Reveil*, jaargang 52, nummer 2, 2011, p. 75.
- 2) M. Verstappen, 'De rol van de zorgverzekeraar in het debat over medische biotechnologie', in: *Liberaal Reveil*, jaargang 52, nummer 2, 2011, p. 84.
- 3) M. Verstappen, 'De rol van de zorgverzekeraar in het debat over medische biotechnologie', p. 85.

MAXIMUM RENTE HEEFT GEEN TOEGEVOEGDE WAARDE

– Mattheüs Pars –

De maximum rente op consumentenleningen is vastgesteld op vijftien procent per jaar om burgers te behoeden voor een te hoge rentelast. In onderstaande bijdrage beargumenteert Mattheüs Pars dat de rente maximalisering een ‘wat vreemde eend in de reguleringsbijt’ is en afgeschaft zou moeten worden. Hoewel door deze regelgeving de vrije marktwerking wordt beperkt, hebben de VVD en het kabinet-Rutte tot op heden nog geen plannen om deze deregulering door te voeren en de overbodige maximum rente af te schaffen.

In de financiële sector zijn ingrijpende hervormingen nodig. Banken, verzekeraars en andere financiële instellingen moeten ‘meer solide, verantwoordelijk en transparant’ worden. Dit schreef het kabinet eind vorig jaar in een reactie op de aanbevelingen van de parlementaire commissie kredietcrisis onder leiding van Jan de Wit (SP).¹ Volgens het kabinet moet de sector het productenassortiment met zijn koopsompolissen en aandelenlease producten eens goed gaan toetsen op werkelijk toegevoegde waarde voor de klant.

Terwijl de financiële sector zijn huiswerk doet, zou het kabinet op zijn beurt het corpus van financiële regels op doeltreffendheid kunnen doorlichten. Hebben die regels werkelijk effect? Treffen ze doel? Daarbij zou dan ongetwijfeld ook het licht schijnen op de maximum rente op consumentenleningen van vijftien procent per jaar. Dat is een vorm van prijsregulering die bedoeld is om mensen voor een te krappe beurs of een torenhoge rentelast te behoeden.

Hoewel een dergelijke ‘price cap’ op het eerste gezicht niet onsympathiek overkomt en het kabinet in februari dit jaar, bij monde van minister van Veiligheid en Justitie Ivo Opstelten nog heeft benadrukt ‘zeer aan de maximering te hechten’², zou deze vergaande ingreep in de vrije markt toch niet langer moeten worden gehandhaafd.³ Het maximum is een overblijfsel uit vervlogen tijden van sturende prijspolitiek, dat inmiddels door nieuwe regels en instrumenten geen toegevoegde waarde meer heeft. Het wordt dan ook tijd dat we deze felrode erfenis van ons afschudden. En als we dat doen, zullen bepaalde kleine of kortlopende kredieten waarop nu (wegens de maximum rente) geen winst kan worden gemaakt en die dus niet worden aangeboden, tegen een hogere rente ‘in de markt worden gezet’. Tevens zullen mensen met een lagere kredietwaardigheid en een dienovereenkomstig hoger kredietrisico, die op dit moment niet voor een lening in aanmerking komen, tegen een hogere rente kunnen gaan lenen (en aan hen de keus om dat al dan

niet te doen). Al met al zal dat een verruiming van het aanbod van consumentenkrediet betekenen.

Maximum rente

De maximum rente is in 1932, tijdens de economische crisis van de dertiger jaren, op initiatief van de SDAP ingevoerd. Een prijsplafond, dat moest helpen om ‘het schandaal van het kapitalisme’⁴, enigszins recht trekken, want destijds maakten ‘geldschietters met weinig scrupules een aanzienlijk aantal slachtoffers; velen die in geldelijke nood verkeerden vielen in handen van gelduitleners die leningen op onereuze voorwaarden verstrekten.’⁵

De toen ingevoerde maximering heeft tot op de dag van vandaag een tweeledig doel: (1) excessieve rentes (woeker) voorkomen en tevens (2) het acceptatiebeleid van de kredietaanbieder zodanig beïnvloeden dat alleen nog echt kredietwaardige klanten zullen worden geaccepteerd.

Deze maximum rente is wel een wat vreemde eend in de reguleringsbijt; andere ooit in Nederland gehanteerde maximum- en minimumprijzen voor retailproducten en -diensten zijn langzaamaan bijna allemaal afgeschaft en inmiddels op één hand te tellen; te denken valt nog aan de vaste prijs voor Nederlands- en Friestalige boeken⁶ en de prijsstelling van geneesmiddelen, maar dan houdt het wel zo’n beetje op. Voorts worden in Engeland, Zweden en Denemarken en veel andere landen om ons heen geen maximum rentes gehanteerd.^B

A In Frank McCourt’s roman *Angela’s ashes*, over het harde leven in het Ierse Limerick rondom de Tweede Wereldoorlog, schrijft de jonge Frankie in opdracht van de lokale woekeraarster dreigbrieven aan wanbetalers. Als hij haar op een dag dood achter haar bureau aantreft, gaat hij er met het geld vandoor en gooit het boek met uitstaande schulden in de rivier de Shannon.

B In Engeland komt daar binnenkort misschien wel verandering in; de Conservative Party heeft in haar laatste verkiezingsmanifest ‘Change the Economy’ namelijk een ‘ban on excessive borrowing rates’ voorgesteld.

Verontwaardiging over woeker

De negatieve connotatie die aan hoge rentes (woeker) kleeft, gaat terug tot in ieder geval het Oude Testament en heeft waarschijnlijk te maken met de idee dat winsten uit krediet worden verkregen door misbruik te maken van andermans nood en verlegenheid. Je gaat immers niet zomaar lenen, dan moet je wel in de problemen zitten.

Op basis van deze, door het christendom ingegeven terughoudendheid ten aanzien van het leenbedrijf, hanteerde de staat vaak een renteplafond, dat in Nederland lange tijd rond de vijf procent schommelde, maar uiteindelijk in 1857 werd afgeschaft. Hierna kon de 'woeker welig tieren'. Het al genoemde initiatief van de SDAP herstelde de preïndustriële prijsregulering dan ook weer in ere. Een soort reactionaire maatregel dus.

Maar de verontwaardiging over woeker kan ook uit liberale hoek komen, getuige de uitbrander van staatssecretaris van Financiën Frans Weekers (VVD) begin dit jaar tegen rentes op rood staan bij banken – waaronder, ironisch genoeg, ook staatsbank ABN AMRO –, die nu (nog) niet onder de maximum rente vallen en de bewindsmen 'een doorn in het oog' zijn.⁷ Die rentes schommelen vaak rond de twintig procent per jaar en volgens Weekers is dat 'veel te hoog', 'dus daar moet een einde aan komen'.⁸

Aan afschaffen van de maximum rente is, ondanks alle 'dereguleringsoperaties', nooit gedacht. Sterker nog, met het doel problematische schulden verder te voorkomen, drukte toenmalig VVD-minister van Financiën Gerrit Zalm in 2006 (en dus nog ver voor de kredietcrisis), een forse verlaging van de maximum-rente door, ondanks stevige protesten vanuit de financiële sector. Verlaging van de 'price cap' lijkt daarbij een goed middel voor politici van links tot rechts om zich te profileren als sociaal en consumentenbeschermend. Wie schaft een dergelijk middel nou af?

Maar het blijft toch opmerkelijk voor liberale politici, dit (willen) ingrijpen in de vrije prijsvorming. Naast een manier om zich geliefd te maken bij het electoraat, heeft dit wellicht toch ook te maken met een principieel onderscheid in waardering tussen productief/investeringskrediet enerzijds – bedoeld om iets op lange termijn te bouwen, dus goed – en anderzijds consumptief krediet – bedoeld om op korte termijn 'luxe behoeften' te bevredigen, dus slecht.⁹

Het woekerkwaad bestrijden blijft echter toch vooral het stokpaardje van links: aanbieders van flits-

krediet, die sinds een aantal jaar onder de namen als *extraatje.com*, *beetjemeer.nl* en *spoedgeld.com* tegen een torenhoge maandrente op de Nederlandse markt actief zijn, werden met name door de PvdA en Groen-Links hard aangepakt. Door implementatie van Europese regels gaat dat type krediet (net als rood staan) binnenkort eveneens onder de prijsregulering vallen en komt ook aan die excessieve prijzen een einde.

Woeker bestrijden: taak voor de kartelwaakhond!

Maar als liberaal komt dan toch ook de vraag op waarom de staat zich überhaupt bemoeit met de hoogte van de rente op leningen. Nuchter bezien is rente de huurprijs van koopkracht. Mits met mate gebruikt, kan de burger die krap bij kas zit daar alleen maar zijn voordeel mee doen en zo grote uitgaven als de aanschaf van een auto over een aantal maanden spreiden. Wat is er zo bijzonder aan krediet dat excessieve prijzen door middel van een plafond op de prijs moeten worden voorkomen, maar uit de hand gelopen huurprijzen in de grote steden vrolijk mogen doorwoekeren? Moeten we ook niets eens denken aan maximum belkosten per minuut, of een maximumprijs voor een biertje in de (Amsterdamse) horeca?

Natuurlijk is dat allemaal niet nodig, want in een gezonde markt zal de concurrentie er vanzelf voor zorgen dat de consument niet teveel betaalt; de 'maat' wordt dan van nature in de prijzen gehouden en het excès voorkomen. Als de consument de prijs te hoog vindt, gaat hij naar een ander, die wellicht beter heeft ingekocht of minder in zijn eigen zak steekt. Het is wel mogelijk dat de consument in vergelijking met de onderliggende kosten een excessieve prijs betaalt, maar dan zal er sprake zijn van een verstoring van de concurrentieverhoudingen door een prijsopdrijvend kartel of omdat een monopolist misbruik maakt van zijn machtspositie. Deze 'brandhaarden' van excessieve prijzen dienen door de nationale kartelwaakhond, de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) te worden aangepakt. En dat gebeurt ook; zo meldde de NMa eind 2010 dat er indicaties zijn dat de rente op hypotheekleningen in Nederland te hoog is wegens een gebrek aan marktwerking. Nader onderzoek dat nog gaat volgen, kan een basis zijn voor harde sancties voor de hypotheekbranche.¹⁰

Dit mededingingsrechtelijke instrumentarium, dat bij de introductie van de maximum rente nog niet eens in de kinderschoenen stond en pas vanaf de zestiger jaren langzaam tot stand kwam, heeft prijsregulering inmiddels tot een overbodig middel gemaakt.¹¹ Er is dan ook geen reden meer om de vrije prijsconcurrentie voor kredieten langer tegen te houden.¹² Temeer

C Theodor Dalrymple: 'Het idee dat je oneindig op krediet kunt leven, zou Adam Smith heel slecht hebben gevonden. Geld lenen om iets op te bouwen is één ding. Maar geld lenen voor luxe behoeften is heel wat anders.'

omdat een kredietverstrekker geen charitatieve instelling is en, net als elk ander gezond bedrijf, de winst zal willen maximaliseren. Daar is ook niets mis mee, zolang de dwingende regels ten aanzien van het contact/contract met de consument voldoende *countervailing power* bieden om publieke belangen te borgen.

Woeker bestrijden door prijsbewustzijn

‘Maar krediet is toch echt wat anders dan een pakje boter, de consument heeft geen idee wat het hem nou werkelijk allemaal kost, die stinkt er onmiddellijk bij de eerste de beste aanbieder in. Die prijsconcurrentie klinkt mooi, maar in de praktijk komt daar niets van terecht.’

De wakkere, rationeel acterende *homo economicus* die uit een aantal aanbieders de beste rente kiest is inderdaad een ideaaltype; de ‘gemiddelde consument’ zal minder rationeel, nieuwsgierig en alert zijn.¹³ Toch antwoordde 67 procent van de mensen bevestigend op een vraag van het budgetinstituut Nibud of zij voor het afsluiten van een lening goed op de hoogte waren van de rente die ze voor de lening moesten gaan betalen.¹⁴ Maar ook al was dit percentage aanzienlijk lager, het maximaliseren van de prijs is de weg van de minste weerstand om een gebrekking prijsbewustzijn te verhelpen. En tevens een wel erg grote aanslag op de eigen verantwoordelijkheid van de klant. Het stimuleren van prijsbewustzijn bij consumenten lijkt een minder paternalistische weg om het aanvaarden van woekerprijzen te bestrijden. De prijstransparantie die kredietgevers voor het afsluiten verplicht zijn te geven, is al zodanig uitgebreid dat het moeilijk voor te stellen is hoe hier nog iets aan zou kunnen worden toegevoegd. Maar het bewustzijn over de *impact* van de lening of de financiën van de lener zou waarschijnlijk wel kunnen worden vergroot. Het kabinet zou daartoe bijvoorbeeld een vak met het doel te leren omgaan met geld op scholen kunnen introduceren.¹⁵

Beïnvloeden van het acceptatiebeleid

Naast het bestrijden van woeker is het doel van de maximum kredietvergoeding tevens het matigen van het rendement van de kredietverstrekker. Daarmee zou het acceptatiebeleid op indirecte wijze moeten worden beïnvloed, doordat de ruimte voor afschrijvingen op dubieuze debiteuren wordt beperkt. Door de kleinere marges wordt de kredietgever namelijk gedwongen om een grondige risicoanalyse te maken en zo alleen echt kredietwaardige klanten te accepteren.¹⁶ Zonder het maximumplafond zou het gevaar bestaan dat, ondanks geringe kredietwaardigheid van de klant, toch krediet wordt verstrekt, omdat dit vanuit bedrijfseconomisch oogpunt wel verantwoord is.

Het risico van wanbetaling kan door de kredietgever immers worden afgedekt in de vorm van een risico-opslag.¹⁷ Daarmee kan overkreditering ontstaan, met schade aan de ‘financiële en sociale belangen’ van de kredietnemer. De maximumprijs dient er dus mede toe om dat te voorkomen.

De AFM zit er al bovenop

Vanuit (klassiek) liberaal oogpunt kan gesteld worden dat de klant – in ieder geval op basis van een door de kredietgever voorgerekende maandlast – helemaal zelf verantwoordelijk zou moeten zijn voor de beslissing of hij het krediet kan dragen of niet. En dat ook blijft als hij op de blaren moet zitten wegens betalingsproblemen, althans, voor zover een (door de gemeenten gecoördineerd) schuldhulpverlenings/saneringstraject de consument geen soelaas heeft geboden.

De toezichthouder op de consumentenkredietmarkt, de Autoriteit Financiële Markten (AFM) denkt daar duidelijk anders over. In 2008 zijn richtsnoeren afgekondigd voor de berekening van de maximaal aan de klant toe te kennen ‘kredietruimte’; daarvoor werd het acceptatiebeleid volledig overgelaten aan de kredietverstrekker zelf. Overtreding van deze normen kan inmiddels met miljoenenboetes worden gesanctioneerd.

Bij het toekennen van het krediet dient wat betreft de financiële ruimte van de consument te worden uitgegaan van de voorbeeldbudgetten van het Nibud. Indien de consument onvoldoende over zou houden om van rond te komen, mag er geen krediet worden verstrekt, of het eigen, door de maximumprijs al getemperde, risicobeleid van de kredietverstrekker het nu toelaat of niet. Deze expliciete weigeringsplicht wordt zelfs op het terrein van de consumentenbescherming als vrij spectaculair ervaren,¹⁸ en grijpt veel verder in dan het indirecte instrument van de maximum rente: door de AFM is het acceptatiebeleid van de kredietverstrekker inmiddels zodanig aan banden gelegd dat van overkreditering nauwelijks meer sprake kan zijn. Het indirect aansnoeren van het acceptatiebeleid door het matigen van de prijs is hierdoor dan ook niet meer nodig en dus achterhaald.

Conclusie

De maximum rente voor consumentleningen heeft geen toegevoegde waarde meer, omdat de doelen die de maximalisering pogt te bereiken al door andere regels en instrumenten worden bereikt.

De ontwikkeling die op de financiële markten te zien is, om ook andere prijzen voor (bemiddeling in)

financiële producten op ‘passendheid’ te toetsen,^{D, 19} teneinde zo op een soort *justum pretium* uit te komen, is onnodig bemoeizuchtig.

Zo zullen excessieve rentes/woeker door de tucht van de markt worden bestreden: als de rente te hoog is, gaat de kredietnemer naar een ander. En als de markt niet werkt, zal kartelbasher NMa moeten optreden. Als consumenten, ondanks ‘consumer empowering’ transparantieregels niet prijsbewust genoeg zijn en geneigd zijn niet-concurrerende woekerprijzen te aanvaarden, zou dat bij de wortel moeten worden aangepakt door betere financiële educatie op scholen aan te bieden. Ten slotte behoeft het acceptatiebeleid van de kredietverstrekker niet meer via de maximering van de rente te worden beïnvloed, omdat de AFM er scherp op toeziet dat niet-kredietwaardige klanten worden geweigerd. De maximum rente kan dus worden afgeschaft.

Mr. M. Pars is werkzaam bij Brabers corporate counsel in Den Haag.

Noten

- 1) J.C. de Jager, *Kabinetsreactie eindrapport Tijdelijke commissie onderzoek financieel stelsel (Commissie-De Wit)*, Den Haag, 22 december 2010.
- 2) Tijdens de behandeling van het voorstel tot implementatie Richtlijn consumentenkrediet, *Kamerstukken I*, vergaderjaar 2010-2011, 32339, C., p. 12.
- 3) J.P. Poort & L.A.W. Tieben, ‘Van maatstaf naar maatwerk. Een

^D Denk daarbij aan de binnenkort in te voeren ‘passende beloningsnorm’ voor advisering in financiële producten. Zie ook de recente uitspraak van GroenLinks-Kamerlid Bruno Braakhuis dat een kostenheffing van 2,5 procent voor beleggingverzekeringen ‘niet redelijk’ is.

korte geschiedenis van economische regulering’, in: *Tijdschrift voor Toezicht*, nummer 4, 2010, pp. 27-44.

- 4) A. Pitlo, *College Pitlo*, Arnhem, 1983, p. 137; F. McCourt, *Angela’s ashes*, London, 1996.
- 5) Memorie van Toelichting op het wetsvoorstel Wet op het consumptief krediet, *TK*, vergaderjaar 1968-1969, 9952, nummer 3, pp. 11-12.
- 6) Wet op de vaste boekenprijs; zie ook het wetsvoorstel tot wijziging van die wet; *Kamerstukken II*, vergaderjaar 2010-11, 32641, nummers 1-4.
- 7) ‘Weekers hekel woekerrentes bij rood staan’, *www.nu.nl*, 18 januari 2011.
- 8) Interview met de NOS, *www.nos.nl*, 18 januari 2011.
- 9) M. Huygen, ‘Kredietcrisis. “Er is met de vrije markt geknoeid”’, *NRC Handelsblad*, 28 november 2010.
- 10) NMa, *Quick Scan Hypotheekrente*, november 2010.
- 11) P. Kalbfleisch, lezing ‘Op prijs gesteld’ tijdens een rondetafelconferentie op 4 februari 2004.
- 12) Kamphuisen, ‘De leer van het justum pretium herleefd’, *WPNR*, 1933, 3314-3316.
- 13) Zie de noot van Jan Franken onder de uitspraak van de Hoge Raad van 30 mei 2008 over aansprakelijkheid voor een misleidend effectenprospectus, *NJ*, 2010, 622, p. 6173.
- 14) Nibud, *Lening: lust of last. Een onderzoek naar de achtergrond van lenen*, Utrecht, 2010, p. 11.
- 15) ‘Kinderen leren te weinig over geld’, *www.nu.nl*, 19 januari 2011.
- 16) Verslag van een algemeen overleg over de Wet financiële dienstverlening, *TK*, vergaderjaar 2004-2005, 29507, nummer 29.
- 17) *TK*, vergaderjaar 1986-1987, 19785, nummers 3 en 25.
- 18) A.S. Hartkamp, ‘Nieuwe gerechtigheidsgedachten in het vermogensrecht’, *WPNR*, 2010, 6843.
- 19) ‘AFM staat tegenover DNB bij afwikkeling woekerpoliszaak’, *Het Financieele Dagblad*, 10 maart 2011.

MEER EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID BIJ SCHULDEN VOORWAARDE VOOR AFSCHAFFEN MAXIMUM RENTE

– Fleur de Beaufort –

In onderstaande bijdrage reageert Fleur de Beaufort op het artikel van Matthijs Pars ‘Maximum rente geen toegevoegde waarde’, waarin hij betoogt dat de maximum rente voor consumentleningen afgeschaft zou moeten worden. De Beaufort onderschrijft dat deze prijsregulering paternalistisch is, maar is van mening dat de rente maximalisering enkel afgeschaft kan worden als eveneens de schuldhulpverlening en schuldsanering worden aangepakt om te voorkomen dat de maatschappij opdraait voor individuele schulden. Alleen dan wordt de verantwoordelijkheid daadwerkelijk bij het individu gelegd en moeten schuldenaren zelf op de blaren zitten.

In *Liberaal Reveil* houdt Matthijs Pars een zeer liberaal – en in deze tijd gewaagd – betoog waarin hij pleit voor afschaffing van de maximum rente. Met dit in 1932 ingestelde reguleringsinstrument wilde de overheid excessieve rentepercentages (woeker) voorkomen en zorgen dat kredietaanbieders alleen daadwerkelijk kredietwaardige klanten accepteren. Het kan dus met name gezien worden als een bescherming van overheidswegen voor de consument. In de ogen van Pars biedt de antikartelwetgeving, alsmede het bevorderen van het toch al aanwezige prijsbewustzijn onder consumenten voldoende gelegenheid woeker te voorkomen. Bovendien wordt het acceptatiebeleid reeds zeer streng gecontroleerd en gesanctioneerd door de Autoriteit Financiële Markten (AFM).

Uit het stuk van Pars spreekt een groot vertrouwen in het individu en diens vermogen de volledige verantwoordelijkheid te nemen voor zijn keuzes. Hoewel de auteur toegeeft dat de praktijk vaak anders is dan de theorie waarin prijsconcurrentie ook ten aanzien van rente op kredieten wel mooi klinkt, meent hij toch dat maximering van die rente een te paternalistisch instrument is. De keuze voor de weg van de minste weerstand is in ieder geval niet de zijne. Het actief creëren van prijsbewustzijn bij consumenten is veel minder paternalistisch en daarmee bij uitstek liberaler. ‘Vanuit (klassiek) liberaal oogpunt kan gesteld worden dat de klant [...] helemaal zelf verantwoordelijk zou moeten zijn voor de beslissing of hij het krediet kan dragen of niet. En dat ook blijft als hij op de blaren moet zitten wegens betalingsproblemen, althans, voor zover een (door de gemeenten gecoördineerd) schuldhulpverlenings/saneringstraject de consument geen soelaas heeft geboden.’¹

Hoe terecht de opmerking van Pars over paternalisme ook is, het is jammer dat hij in zijn betoog de schuldhulpverlening, alsmede de schuldsanering

als gegeven accepteert en verder buiten beschouwing laat. Indien mensen daadwerkelijk zelf verantwoordelijk zouden worden gehouden voor de keuzes die zij maken zou de Wet schuldsanering natuurlijke personen (Wsnp) aanpassing verdienen. Zolang mensen verkeerde keuzes op anderen kunnen afwentelen – de schuldeisers of de samenleving als geheel – is zelfs vanuit liberaal oogpunt een paternalistisch instrument als maximering van de toegestane rente op kredieten heel wel te verdedigen. Voorkomen is dan in het algemeen belang immers beter dan genezen. Door enerzijds de overheid de mogelijkheid te ontnemen problematische schulden bij individuen, die in de praktijk lang niet zo rationeel zijn als wij liberalen graag zouden willen, te voorkomen en anderzijds diezelfde overheid verantwoordelijk te houden voor het oplossen van de problemen van deze individuen, vraagt Pars de overheid in feite te vechten zonder wapens.

Huishoudens met problematische schulden

Alleen al in 2010 hebben zich zo’n 80.000 huishoudens bij schuldhulpverlening gemeld, zo blijkt uit cijfers van de Vereniging voor schuldhulpverlening en sociaal bankieren (NVVK).² Ter vergelijking: in 2009 waren dat er nog 53.250 en in 2008 44.100. De gemiddelde schuld van mensen die een verzoek doen tot schuldhulpverleningen stijgt eveneens, van 29.700 in 2008 naar 33.700 in 2009. De verklaring voor deze stijging kan grotendeels gezocht worden bij de economische crisis, als gevolg waarvan plotseling ook hogere inkomens de weg naar schuldhulpverlening bewandelen. Onderzoek in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken heeft zelfs uitgewezen dat zeker 841.000 huishoudens problematische schulden hebben of een verhoogd risico op schulden lopen.³

Momenteel is het zo dat individuen die met problematische schulden kampen zich bij de gemeente

of de gemeentelijke kredietbank kunnen aanmelden voor vrijwillige schuldhulpverlening. Een schuldhulpverlener komt dan het probleem in kaart brengen. Hij beoordeelt de vervolgens te bewandelen weg: ofwel de schulden zijn zodanig gering dat een eenvoudige betalingsregeling soelaas kan bieden, ofwel de schulden zijn zo problematisch dat een hulpverlener probeert via een minnelijk akkoord tot een gedeeltelijke aflossing aan de schuldeisers te komen. Indien de schuldeisers instemmen met het minnelijk akkoord, accepteren zij ook dat de restschuld na een termijn van veelal drie jaar wordt kwijtgescholden. In feite leidt daarmee de schuldeiser een verlies. Indien schuldeisers niet mee willen werken aan een minnelijk traject kan de schuldenaar een beroep doen op de Wet schuldsanering natuurlijke personen (Wsnp). In dat geval beslist een rechter over de wijze waarop de schulden worden gesaneerd. Er wordt een bewindvoerder aangewezen die het budget van betrokkene beheert en zorgt dat de schulden daadwerkelijk worden afbetaald. Rekeningen worden direct betaald en het individu ontvangt maandelijks slechts een bedrag net onder het bijstandsmimum om van te leven. Over het algemeen eindigt een dergelijk traject na drie jaar, waarbij de rechter een zogenaamde 'schone lei' kan verlenen door de resterende schuld kwijt te schelden. Een traject kan ook eindigen met een akkoord omtrent afbetaling tussen schuldenaar en schuldeiser(s), waarna het akkoord wordt uitgevoerd. Tot slot kan een traject vroegtijdig eindigen indien de schuldenaar zich niet aan gemaakte afspraken houdt.⁴

In 2010 werden ruim 11.000 schuldsaneringen uitgesproken, 2.500 meer dan in 2009. Dit betrof dus gevallen waar een minnelijk traject niet tot de mogelijkheden behoorde. Voorts werden in 2010 ruim 13.000 lopende schuldsaneringstrajecten beëindigd, waarbij de overgrote meerderheid – 81 procent – eindigde met een schone lei. Sinds 2005 vertonen de cijfers een permanente stijging van het aantal kwijtscheldingen na drie jaar.⁵ Na verlening van een schone lei mag de betrokken schuldenaar tien jaar lang geen beroep meer doen op schuldhulpverlening. Bovendien blijven voormalige schuldenaars nog vijf jaar geregistreerd bij het Bureau Krediet Registratie te Tiel, waardoor zij gedurende die periode minder makkelijk aan een lening komen of goederen op krediet kunnen aanschaffen.

Mensen met problematische schulden ervaren veelal een hoge drempel alvorens zij bij schuldhulpverlening aankloppen. De hulpvraag betekent immers erkenning van het probleem en het eigen onvermogen met geld om te gaan. Eenmaal voorzien van schuldhulpverlening of toegelaten tot een schuldsanerings-

traject zien velen het juist als een enorme opluchting dat eindelijk orde op zaken wordt gesteld. Recidivecijfers zijn weliswaar lastig precies vast te stellen – velen kampen met een jojo-effect of weten hun schulden gedurende lange tijd enigszins onder controle te houden – doch kunnen wel degelijk zorgwekkend genoemd worden. Uit de *Monitor Wsnp* blijkt dat een kwart van de mensen met een schone lei, binnen vijf jaar opnieuw één of meer betalingsachterstanden heeft. Daarmee heeft een ex-Wsnp'er een even grote kans op betalingsachterstanden als de gemiddelde Nederlander, iets wat opmerkelijk genoemd kan worden gezien de registratie bij het Bureau Krediet Registratie te Tiel (BKR) die iedere ex-Wsnp'er heeft. Deze registratie maakt betalingsachterstanden voor ex-Wsnp'ers veel onwaarschijnlijker, daar bij iedere kredietverstrekking of aankoop op afbetaling in principe wordt gecontroleerd of de betrokken consument bekend is bij het BKR.⁶ Bovendien leiden betalingsachterstanden bij de gemiddelde Nederlander veelal niet tot grote problemen, terwijl deze bij mensen die al eens (zeer) problematische schulden hadden vaak de aankondiging zijn van nieuwe financiële ellende. Het doorlopen van een schuldsaneringstraject is dus zeker geen garantie op een schuldenvrije toekomst.

Meer eigen financiële verantwoordelijkheid

In zijn bijdrage toont Pars zich zeer optimistisch over het prijsbewustzijn onder consumenten en legt hij een – voor liberalen veelal gebruikelijke – afkeer van paternalisme aan de dag. Het prijsbewustzijn van consumenten valt in de praktijk helaas bitter tegen, blijkend uit de hierboven genoemde cijfers van huishoudens met (een verhoogd risico op) schulden. Een kleine twaalf procent van de Nederlandse huishoudens loopt risico. Mensen hebben bovengemiddeld de neiging meer uit te geven dan er binnenkomt, het hoogst haalbare rendement te kiezen of de meest maximale lening aan te gaan.^A Daarbij worden risico's op de koop toe genomen. Dit zou nog tot daaraan toe zijn, indien verkeerde keuzes volledige op het konto van degene die ze maakt terecht komen. In de praktijk hebben we echter schuldhulpverlening en schuldsanering, betaald uit algemene middelen en vaak resulterend in de afwenteling van verantwoordelijkheden op anderen.

Bij schuldhulpverlening is de nadruk op eigen verantwoordelijkheid vaak ver te zoeken. Jeanine van Noordenne, directeur van de Nederlandse Vereniging van Incassobureaus (NVI), geeft aan dat de zielig-

A De kredietcrisis brengt helaas veel gevallen aan het licht van mensen met een goed inkomen die door verkeerde keuzes – een te hoge hypotheek, het volledige spaargeld tegen de maximale rente wegzetten bij Icesave – nu in de problemen komen.

heidsfactor vaak een te grote rol speelt. Bijval komt uit onverwachte hoek van John van der Pauw van Cliëntenberaad Almere, de belangenbehartiger van mensen in de bijstand. 'In de schuldhulpverlening is veel empathie met de mensen die ze helpen, maar sommige mensen blijven bewust schulden maken. Die sluiten een derde telefoonabonnement af. Endemisch is het. Wij zien mensen die bitter weinig willen leren.'⁷

In de Wsnp verdient het aspect van eigen verantwoordelijkheid veel meer nadruk. De Tweede Kamer behandelt momenteel een wetsvoorstel waarin gemeentes verantwoordelijk worden voor schuldhulpverlening (Wet gemeentelijke schuldhulpverlening). Op dit moment doen gemeentes al veel in het kader van schuldhulpverlening, doch zij hebben geen wettelijke plicht schuldhulpverlening aan te bieden. Het kabinet meent dat de gemeente de aangewezen bestuurslaag is voor de schuldenproblematiek en voorziet in een lokale in plaats van de huidige landelijke regierol. De wet – waarvoor de eerste aanzet tijdens het vierde kabinet-Balkenende onder PvdA-minister Jetta Klijnsma werd gedaan – heeft inmiddels tot veel discussie geleid. Met name het door het CDA en enkele oppositiepartijen toegevoegde moratorium op schulden is velen een doorn in het oog. Dit moratorium betekent een bevroering van de schulden voor een half jaar zodra iemand bij schuldhulpverlening aanklopt. Direct gevolg is dat schuldeisers langer op hun geld moeten wachten en, veel erger, de schuldenaars een half jaar lang als het ware bevrijd zijn van hun bestaande schulden. Nieuwe schulden bij andere partijen zijn dan snel gemaakt. Van Noordenne geeft aan dat het moratorium gevaarlijk is; 'Met deze wet bied je mensen een walhalla aan voor half jaar.'⁸

In de Memorie van Toelichting bij de wet meldt het kabinet dat de gemeentelijke schuldhulpverlening effectiever moet en kan. Slechts in een kwart van de gevallen leidt schuldhulpverlening tot een oplossing, zo blijkt uit het onderzoek *Schulden? De gemeente helpt!* uit 2008. Gezien de stijging van de problematiek de laatste jaren is dit een zorgwekkend laag percentage. Oorzaak van de geringe effectiviteit van schuldhulpverlening is in de ogen van de opstellers van het rapport onder meer de beperkte toegankelijkheid van schuldhulpverlening, lange wacht- en doorlooptijden, het niet willen meewerken van schuldenaars of schuldeisers en het ontbreken van een centrale regierol c.q. gemeentelijk beleid terzake.

Door nu gemeentes de regierol te geven kan, zo meent het kabinet, veel van bovenstaande problematiek het hoofd worden geboden. Daarbij is een brede toegankelijkheid van schuldhulpverlening van essentieel belang, aldus de Memorie van Toelichting. De

regering hecht eraan dat bij de afweging individuele gevallen al dan niet toe te laten vooral gekeken wordt naar wat in de toekomst mogelijk is en niet zozeer naar het verleden. Kansen en participatie moeten worden vergroot en problemen opgelost. Schulden vormen een belangrijk probleem bij het niet kunnen participeren in de samenleving.⁹

Helaas is het wetsvoorstel een gemiste kans als gekeken wordt naar het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid. Door de blik vooruit te richten en als belangrijkste beleidsdoelstelling de participatie te kiezen, en alle heil te verwachten van betere regie, wordt volledig voorbij gegaan aan instrumenten om mensen meer eigen verantwoordelijkheid te laten dragen. Alleen door mensen daadwerkelijk de gevolgen van hun verkeerde gedrag te laten voelen en dragen zullen zij wellicht geneigd zijn dergelijk gedrag in de toekomst achterwege te laten. Het feit dat schuldhulpverlening voor velen komt als een welkome verlossing in een situatie die zij niet meer meester zijn, alsmede de schone lei die na drie jaar bij goed gedrag wordt verleend, maakt dat mensen daarna schuldhulpverlening als een uitweg blijven zien. Leven van een minimum zonder zeggenschap over het eigen geld is dan wel geen pretje, doch leven met torenhoge schulden is dat uiteindelijk nog veel minder. Door dergelijke schulden na verloop van tijd kwijt te schelden wordt het probleem in feite gebagatelliseerd en blijven deze mensen – die toch al niet tot de meest rationele behoren^B – dezelfde fouten maken.

Het voorstel van Pars de maximum rente af te schaffen zou voor een liberaal van harte te ondersteunen zijn indien mensen vervolgens daadwerkelijk op de blaren zouden moeten zitten. Dat betekent concreet dat mensen die als gevolg van problematische schulden het hoofd niet langer boven water weten te houden in aanmerking kunnen komen voor schuldhulpverlening. Een dergelijk traject is pas afgelopen wanneer de schuldenaar al zijn eigen schulden heeft afgelost, ook als dit punt pas na bijvoorbeeld vijftien jaar wordt bereikt. Alleen zo kunnen mensen die toch al neigen naar verkeerde keuzes op hun verantwoor-

B Dat mensen met schulden veelal irrationale keuzes maken, waarvan zij de gevolgen helemaal niet kunnen dragen, blijkt uit de ZEMBLA-documentaire *Mama zijn wij arm?* waarin mensen die moeten rondkomen van een minimum worden gevolgd. Het mooie aan de documentaire is dat nu eens niet bevooroordeeld naar 'zielige' mensen wordt gekeken, doch simpelweg de keuzes van mensen in beeld worden gebracht en daarmee de gevolgen die deze keuzes voor het gezin hebben. Zo wordt dochterlief thuisgehouden van de kerstviering op school, omdat daar verwacht wordt dat ouders iets meebrengen voor het gezamenlijk te nuttigen kerstbuffet, terwijl een financiële 'meevaller' van een uitkeringsinstantie direct in een nieuw aquarium wordt gestopt als verjaarspresentje voor de vrouw des huizes.

delijkheid worden gewezen en de gevolgen van hun keuzes volledig ervaren. Hoewel eventuele kinderen niet de dupe mogen worden van deze situatie kan het wel een preventieve werking hebben wanneer zij de volwassen leeftijd bereiken. Idealiter betaalt de schuldenaar ook de kosten van het schuldhulpverlenings-traject, doch politieke overeenstemming hierover kan gezien de grote nadruk op empathie in de schuldhulpverlening bij voorbaat naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Ten slotte

In de strijd tegen de schuldenproblematiek is streng toezicht op kredietverstrekking één van de middelen die de overheid in handen heeft. Door te voorkomen dat niet kredietwaardige personen toch aan (hoge) leningen kunnen komen, voorzien van veelal te hoge rentes, is de overheid in ieder geval een deel van de problematiek voor. Zolang de Wsnp – of wat daarvoor binnenkort in de plaats komt – niet méér rekening houdt met de eigen verantwoordelijkheid van schuldenaars kan dergelijk paternalisme ook de goedkeuring van liberalen wegdragen. In het algemeen belang is hier voorkomen beter dan genezen uit algemene middelen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil. In september verschijnt van haar hand een rapport over de onderkant van de samenleving waarin onder meer aandacht voor de schuldenproblematiek.

Noten

- 1) M. Pars, 'Maximum rente heeft geen toegevoegde waarde', *Liberaal Reveil*, 52^e jaargang, nummer 2, juni 2011, p. 96.
- 2) Zie voor meer informatie: <http://www.nvbk.eu/>. Overigens zijn niet alle schuldhulpverlenende organisaties lid van de branchevereniging, waardoor moet worden aangenomen dat het werkelijke getal hoger uitkomt.
- 3) C.M. van Ommeren, L.S. de Ruig & P. Vroonhof, *Huishoudens in de rode cijfers. Omvang en achtergrond van huishoudens met (een risico op) problematische schulden*, Zoetermeer, 2009, p. 14.
- 4) Zie voor een uitvoerige beschrijving van de trajecten: Raad voor rechtsbijstand, *Werken aan een schuldenvrije toekomst*, 's-Hertogenbosch, 2007; en Raad voor rechtsbijstand, *Een schone lei, niet voor niets*, 's-Hertogenbosch, 2007.
- 5) <http://www.cbs.nl/>.
- 6) M. von Bergh, V. Lalta & R. Vriesendorp, *Monitor Wsnp. Zesde meting*, Tilburg, 2010, pp. 46-48.
- 7) Geciteerd in: 'Schuldhulpverlening gaat ons straks allemaal geld kosten', *de Pers*, 8 maart 2011. Meer voorbeelden van dergelijk gedrag zijn herhaaldelijk te zien in de uitzendingen van het RTL-programma *Een dubbeltje op zijn kant*. Geconfronteerd met hun inkomsten- en uitgavenpatroon realiseren de meesten zich nog net dat er 'iets' moet gebeuren, alleen dat 'iets' is zeker niet: stoppen met roken, de (tweede) auto verkopen of een duur abonnement voor digitale televisie of internet opzeggen.
- 8) 'Schuldhulpverlening gaat ons straks allemaal geld kosten'.
- 9) *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, vergaderjaar 2009-2010, 32291, nummer 3, pp. 3, 9-10.

INDIVIDUEEL OPLEIDINGSPLAN VERSUS ONTSLAGBESCHERMING

ONTSLAGRECHT BELEMMERT ECONOMISCHE GROEI EN DYNAMIEK OP DE ARBEIDSMARKT

– Nahied Rezwani –

Het Nederlandse ontslagrecht en de daaruit voortvloeiende ontslagbescherming voor werknemers is een gevoelige kwestie, die al geruime tijd onderwerp van heftig politiek debat is. Nahied Rezwani wil dit recht opnieuw ter discussie stellen en pleit voor afschaffing daar het de economische groei stagneert en de arbeidsmarkt op slot zet. Zij argumenteert dat het ontslagrecht zijn oorspronkelijke doel – het beschermen van de werknemer tegen (onterechte) ontslagen – voorbij schiet. Met name de positie van ouderen – vanwege de vergrijzing een sterk groeiende groep – is door het bestaande ontslagrecht zwak. Afschaffing van het recht zou de positie van deze groep ten goede komen en de dynamiek op de arbeidsmarkt vergroten.

Al vele jaren woedt in Nederland de discussie over het ontslagrecht en de ontslagbescherming voor werknemers die daaruit voortvloeit. En hoewel het huidige kabinet, onder druk van de PVV, vooralsnog geen initiatieven wil nemen om tot hervorming van het ontslagrecht over te gaan, is het zonder twijfel slechts een kwestie van tijd voordat de zaak weer op de politieke agenda opduikt. En dat is ook hard nodig. Want het huidige stelsel van ontslagbescherming dient niet het doel waarvoor het in het leven is geroepen, namelijk het voorkomen van (onterechte) ontslagen. Het werpt echter wel hindernissen op voor een flexibele en dynamische arbeidsmarkt. Bovendien werkt het kostenverhogend. Zowel voor de werkgever die een ontslagvergoeding moet betalen als in termen van uitvoeringskosten om ontslagaanvragen te beoordelen en af te handelen. En ten slotte is ook de werknemer, die vanwege een ontslagvergoeding (mogelijk naast een WW-uitkering) een passieve houding heeft op de arbeidsmarkt, slechter af. Haar of zijn kansen op een nieuwe baan nemen immers sterk af naarmate de werkloosheid langer duurt. En dat is precies wat de ontslagbescherming in feite bewerkstelligt, omdat betrokkenen minder financiële impulsen hebben om snel na een ontslag een baan te zoeken.

Het ter discussie stellen van het ontslagstelsel roept vaak felle, emotionele reacties op. Een deel van de werknemers ervaart het als een aantasting van zijn positie en vindt daarin de vakbeweging aan zijn zijde. Echter, laten we proberen de zaak door een objectieve bril te bekijken en van het individuele niveau tillen naar dat van de arbeidsmarkt en de Nederlandse economie als geheel. Dan kan de conclusie niet anders zijn dan dat we zonder de ontslagbescherming in zijn

huidige vorm beter af zijn. In dit artikel onderbouw ik deze opvatting door eerst in te gaan op de kenmerken en achtergronden van het huidige stelsel, om daarna in te zoomen op de positie van een kwetsbare groep op de arbeidsmarkt, namelijk oudere werknemers. Ten slotte trek ik de lijn door naar de noodzaak om in Nederland meer te investeren in inzetbaarheid van werknemers.

Duaal ontslagstelsel

De geschiedenis van het ontslagrecht in Nederland kenmerkt zich door een gestage uitbreiding van de ontslagbescherming. Voor 1945 was er nog nauwelijks sprake van ontslagbescherming. Pas na die tijd is dat langzaam van de grond gekomen. Er zijn diverse ontslagroutes. In de eerste plaats kunnen werkgever en werknemer in onderling overleg besluiten tot beëindiging van de arbeidsovereenkomst. Ten tweede kan de werkgever een ontslagverzoek indienen bij het UWV Werkbedrijf. En in de derde plaats kan de zaak worden voorgelegd aan de kantonrechter. Deze laatste twee ontslagroutes staan samen beter bekend als het duaal ontslagstelsel. Het stelsel voorziet in een preventieve ontslagtoets. Vaak wordt een ontslagvergoeding toegekend aan de ontslagen werknemer.

Kern van het ontslagrecht is dat de werknemer wordt beschermd tegen een ongefundeerd ontslag door zijn of haar werkgever. Volgens artikel 6 van het buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen is het de werkgever verboden de arbeidsovereenkomst op te zeggen zonder toestemming van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De minister heeft deze bevoegdheid gedelegeerd aan het UWV Werkbedrijf. In vrijwel alle gevallen (97 procent) wordt een ontslag-aanvraag gehonoreerd.

De procedure via de kantonrechter is niet kosteloos, maar de werkgever is zeker dat hij van zijn werknemers afkan. De kantonrechter ontbindt de arbeidsovereenkomst en stelt een vergoeding voor de werknemer vast (ontslagvergoeding). Opzegverboden en opzegtermijnen zijn hier niet van toepassing. Aanvankelijk had de ontbindingsprocedure alleen tot doel partijen in uitzonderlijke gevallen van elkaar te verlossen. Deze procedure werd voornamelijk gebruikt wanneer opzegging onmogelijk was, bijvoorbeeld wegens een opzeggingsverbod. Ondanks het prijskaartje dat aan een verzoek tot ontbinding van een arbeidsovereenkomst hangt, is het ontbindingsverzoek vooral bij de grote bedrijven populair. Een verklaring hiervoor is de snelle afhandeling en de zekerheid dat in de praktijk altijd tot ontbinding wordt overgegaan.

Effectiviteit ter discussie

De effectiviteit van het duale ontslagstelsel staat al geruime tijd ter discussie. De doeltreffendheid van het duale preventieve ontslagstelsel is in 2003 onderzocht door de Commissie-Rood. Een van de argumenten van de Commissie-Rood voor afschaffing van het duale, preventieve ontslagstelsel was dat het niet de effecten lijkt te hebben die eraan worden toegedicht. Het gaat dan om de bescherming van werknemers tegen ontslag, om de beperking van werkloosheid en om de beheersing van de arbeidsmarkt in het algemeen. De Commissie-Rood wijst er vooral op dat de toegevoegde waarde van het preventieve stelsel voor bescherming van werknemers, in het bijzonder van hen die behoren tot de zwakke groepen, op zijn best onduidelijk is. Datzelfde is het geval waar het gaat om het regulerende effect dat dit stelsel zou hebben op het vo-

lume van de sociale zekerheid, specifiek van de WW.

Egbert Jongen, senior onderzoeker van het Centraal Planbureau (CPB), benaderde het onderwerp vanuit macro-economische invalshoek. Hij concludeert dat de kans om in Nederland werkloos te worden heel klein is, maar als men dan eenmaal werkloos is, de kans om daar snel weer uit te stromen ook klein is: een werkloze is gemiddeld achttien maanden werkloos. Verder blijkt de ontslagvergoeding – in tegenstelling tot de totale ontslagbescherming in Nederland – in het algemeen geen effect te hebben op de werkloosheid. Ontslagbescherming echter verlaagt zowel de instroom in de WW als de uitstroom uit de WW.

Arbeidsparticipatie ouderen

Laten we na deze beschouwingen over mate waarin het ontslagrecht de gestelde doelen bereikt eens kijken naar een specifieke groep werknemers, namelijk ouderen. Door het intensieve arbeidsmarktbeleid dat in Nederland sinds de jaren negentig is gevoerd, is de arbeidsparticipatie van ouderen gestegen. Nederland behoorde in 2009 tot de voorhoede binnen de Europese Unie. Onder 55- tot 65-jarigen was de arbeidsdeelname hoger dan het EU-gemiddelde. Circa 55 procent van de Nederlanders tussen 50 en 65 jaar had vorig jaar een betaalde baan. Dit is boven het gemiddelde van 54 procent in de EU. Desondanks is de arbeidsparticipatie van ouderen in Nederland duidelijk lager dan in de Europese top als Zweden. In Zweden werkte 75 procent van de 55- tot 65-jarigen. En Nederland scoort onder de gemiddelde oudere arbeidsparticipatie van de OESO-landen^A, die is circa 58 procent.

		Leeftijd 25 - 54					Leeftijd 55-64				
		1994	2006	2007	2008	2009	1994	2006	2007	2008	2009
Nederland	Unemployment	6,3	3,5	2,7	2,2	3,1	3,5	4,4	4,2	3,7	3,8
	Employment/ population	78,7	86,2	86,8	87,7	87,9	30,0	47,7	50,4	52,7	54,7
	Employment	73,7	83,1	84,5	85,7	85,2	29,0	45,6	48,3	50,7	52,6
OESO	Unemployment	6,6	5,4	4,9	5,8	7,3	5,4	4,3	4,0	4,1	5,7
	Employment/ population	79,7	80,9	81,0	81,3	80,8	48,7	55,1	55,7	56,4	57,8
	Employment	74,4	76,5	77,0	77,1	75,0	46,1	52,7	53,5	54,1	54,5
Zweden	Unemployment	8,1	5,3	4,4	4,3	6,2	6,9	4,4	3,9	3,8	5,2
	Employment/ population	89,2	89,4	90,0	90,4	90,0	66,4	73,0	73,0	73,0	74,0
	Employment	81,2	84,7	86,1	86,5	84,4	61,9	69,8	70,1	70,3	70,1
EU	Employment/ population										54,1

Cijfers zijn in bovenstaande tabel weergegeven (in percentages)¹.

A OESO staat voor Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling. Een lijst van aangesloten landen is te raadplegen op <http://www.oecd.org/>.

De Nederlandse arbeidsmarkt voor ouderen (55- tot 65-jarigen) werd decennialang gekenmerkt door een lage participatiegraad. De arbeidsparticipatie van ouderen in Nederland was in 1998 slechts twintig procent. Genereuze regelingen voor arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding zijn hieraan debet geweest. De regelingen zijn de afgelopen jaren aanzienlijk hervormd. Daardoor is de participatie sterk gestegen. De hervormingen waren nodig omdat vroegtijdige uittreding onhoudbaar werd in het licht van de vergrijzing. Op dit moment wordt langer doorwerken zelfs financieel aangemoedigd. Zo verlaagt de recent ingevoerde doorwerkbonus de belasting op werken boven de 62 jaar. De pensioenpremie in de meeste pensioenregelingen levert bovendien veel extra pensioenopbouw op in de laatste jaren voor het pensioen, waardoor participatie op oudere leeftijd verder wordt aangemoedigd.

Slecht functionerende arbeidsmarkt

Deze relatief hoge arbeidsparticipatie is goed nieuws. Maar er zijn ook schaduwkanten aan de positie van ouderen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Voorzitter Pieter Jan Biesheuvel van de Raad voor Werk en Inkomens (RWI) noemde de situatie van oudere werknemers die hun baan hebben verloren onlangs dramatisch. Van hen slaagt slechts acht procent erin om binnen twee jaar weer aan het werk te komen. Dit is een duidelijke indicatie dat de Nederlandse arbeidsmarkt voor ouderen niet goed functioneert. Vroege uittreding heeft deze lange tijd gemaskeerd. Nu de participatie snel stijgt, komen deze problemen aan de oppervlakte. De mobiliteit onder ouderen is internationaal gezien laag en bedrijven zijn terughoudend bij het aannemen van ouderen. Hierdoor benutten we als samenleving onvoldoende het menselijk kapitaal van oudere werknemers. Ouderen blijven vaak hangen in hun banen en investeren nog maar weinig in hun ontwikkeling en hun menselijk kapitaal, wat de innovatie belemmert.

Bovendien hebben ouderen die hun baan verliezen nauwelijks nog kans om terug te keren naar de arbeidsmarkt. Daardoor is de ongelijkheid tussen de 'insiders' en de 'outsiders' groot. De werkloosheidsduur voor ouderen in Nederland is met gemiddeld drie jaar exceptioneel lang. Ter vergelijking: het OESO-gemiddelde voor de werkloosheidsduur van 55 tot 65-jarigen is ongeveer de helft van het Nederlandse gemiddelde.² De kans dat een 55-jarige vanuit een WW-uitkering weer aan het werk komt is tien procent in Nederland, voor een 60-plusser is dat nog maar drie procent.³

Uiteraard bestaat ook bij werkgevers een zekere huivering om ouderen in dienst te nemen, gebaseerd op een

negatieve beeldvorming. Maar WW en ontslagrecht zijn belangrijke oorzaken voor het slecht functioneren van de arbeidsmarkt voor ouderen. Beide bieden werknemers in Nederland bescherming tegen de financiële gevolgen van werkloosheid en ontslag. De bescherming stijgt met de leeftijd doordat regelingen generieuzer worden met de duur van het arbeidsverleden (bij de WW) en met de duur van het dienstverband (bij ontslagrecht). De ontslagvergoeding in Nederland neemt boven een bepaalde leeftijd zelfs versneld toe, om uiteindelijk bij de leeftijd van 65 ineens te vervallen. Samen met de hoge lonen van ouderen brengen deze regelingen hoge maatschappelijke kosten met zich mee. Oudere werknemers die worden ontslagen zullen niet snel een andere baan accepteren tegen een lager loon.

Anderen willen niet van baan wisselen omdat dit een lager loon impliceert en omdat het recht op ontslagvergoeding wordt aangetast, dat immers afhankelijk is van de lengte van het dienstverband. Werkgevers nemen geen oudere mensen aan vanwege de lage productiviteit ten opzichte van het geëiste loon en de snel oplopende ontslagvergoeding die ouderen opbouwen. De hoge mate van bescherming en de hoge lonen leiden daarom tot een zeer kleine kans op terugkeer naar werk als iemand ontslagen wordt. In andere landen is de ontslagkans vaak groter, maar de omvang van het risico kleiner omdat ouderen makkelijker een nieuwe baan vinden.

Naar een nieuw evenwicht

De financiële en economische crisis en de vergrijzing, eventueel leidend tot een hogere AOW-leeftijd, vergroten de urgentie van hervormingen. Door de uitholling van pensioenvermogens zullen veel ouderen besluiten langer door te werken om zo de financiële schok op te vangen. Ook een verhoging van de AOW-leeftijd, die er vroeg of laat zal komen, leidt tot langer doorwerkende ouderen. Een verhoging van de AOW-leeftijd heeft de grootste impact op degenen die zich niet kunnen veroorloven om met pensioen te gaan zonder de inkomsten van een AOW. Dit zijn overwegend mannen en alleenstaande vrouwen met een laag inkomen.

Het oude evenwicht van goede bescherming en vroege uittreding maakt geleidelijk plaats voor een nieuw evenwicht waarin Nederlanders langer doorwerken, maar er ook wordt geïnvesteerd in hun werkvermogen en inzetbaarheid. Dit is een belangrijke ontwikkeling die nodig is met het oog op de vergrijzing. Het wordt des te belangrijker dat de kennis van oudere werknemers goed wordt benut. Dit kan door te investeren in de inzetbaarheid van mensen en het vergroten van mobiliteit. Zowel door werknemers zelf, maar ook

door werkgevers. De nadruk in het beleid zal daarom moeten verschuiven van ontslagbescherming naar investeren in zelfredzame, goed opgeleide en geschoolde werknemers. Dit stelt nieuwe eisen aan de vormgeving van de WW en het ontslagrecht, de leeftijd-beloningsprofielen in CAO's en investeringen in de inzetbaarheid van werknemers.

Mijn voorstel zou daarom zijn het ontslagrecht af te schaffen. De ontslagbescherming van 1945 was oorspronkelijk bedoeld om werknemers tegen ontslag te beschermen. Maar deze bescherming is verworpen tot het toekennen van een financiële vergoeding bij ontslag. Die ontslagvergoeding is een wezenlijke belemmering voor de arbeidsdeelname en de flexibilisering van de Nederlandse economie, net zoals de Nederlandse sociale zekerheid dat als geheel is. De ontslagvergoeding zorgt voor een langere periode van inactiviteit omdat het WW-recht opschuift tot na het opsouperen van de vergoeding. Kortom, de ontslagbescherming van 1945 voldoet niet meer aan de behoefte van de huidige arbeidsmarkt van de 21^e eeuw. De huidige arbeidsmarkt heeft door zijn dynamische karakter

behoefte aan flexibiliteit, mobiliteit en deskundigheid. En de sleutels hiervoor is 'investeer meer in mensen, minder in uitkeringen.' Laten we de ontslagbescherming vervangen door een goed opleidingsplan voor de werknemer. Dit individuele opleidingsplan dient te zorgen voor (goede) inzetbaarheid van de werknemer, ook na zijn of haar ontslag. Met andere woorden: van baanzekerheid naar werkzekerheid.

Dr. N. Rezvani heeft economie gestudeerd en is gepromoveerd op het onderwerp 'Verplicht sparen voor het werkloosheidsrisico'. Momenteel is zij coördinator/teamleider accountmanager bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Sport. Tevens is zij gelukkig moeder van twee kinderen. Voor meer informatie zie haar persoonlijke website: <http://www.nahiedrezvani.nl>.

Noten

- 1) OECD Employment outlook 2010.
- 2) Ibidem.
- 3) UWV, *UWV jaarverslag 2010*, Amsterdam, 2011.

DE DEMOCRATIE KAN WEL WAT LOBBYISTEN GEBRUIKEN

– Alex Klein –

Wat is lobbyen nu eigenlijk? Voor veel mensen is deze vraag moeilijk te beantwoorden. Volgens Alex Klein brengt deze onwetendheid de angst met zich mee dat lobbyen het democratische proces verstoord of zelfs belemmerd. Een onterechte assumptie, aldus Klein. In onderstaande bijdrage tracht hij deze angst weg te nemen door uiteen te zetten wat lobbyen precies inhoudt. Daarbij beargumenteert hij dat lobbyen geen bedreiging voor, maar juist een verrijking van de democratie is.

In november 2010 is het boek *Je hebt het niet van mij, maar... Een maand aan het Binnenhof* van Joris Luyendijk verschenen.¹ Luyendijk heeft enige tijd in Nieuwspoord onderzoek gedaan naar de gang van zaken aldaar, en doet een boekje open over onder andere lobbyisten. Uit het verhaal van Luyendijk komt naar voren dat lobbyisten avonden lang dronken in Nieuwspoord zitten om Kamerleden aan te spreken en iets met hen te kunnen regelen. Het boek heeft enige publiciteit gekregen, en er is daarbij kritiek van mensen en organisaties geuit die vinden dat lobbyisten een bedreiging vormen voor de democratie en in een register moeten worden opgenomen, zoals in Brussel.

Dit geeft aan dat er zowel onwetendheid als onbegrip voor het fenomeen lobbyen bestaat. De wereld van de lobbyisten is voor veel mensen buiten Den Haag onduidelijk, en uit deze onduidelijkheid komt als vanzelf de vrees dat lobbyen een belemmering voor de democratie zou kunnen zijn. In dit artikel wil ik deze onduidelijkheid wegnemen en aantonen dat lobbyen geen belemmering voor de democratie is, maar juist een verrijking kan zijn. Ik zal dit doen aan de hand van drie belangrijke vragen: wat betekent lobbyen voor de democratie, wat betekent lobbyen voor de integriteit van politici, en is transparantie in het lobbyproces wenselijk? Maar eerst is het goed om even kort stil te staan bij wat lobbyen nu precies is.

Lobbyen verklaard

Lobbyen is zeer basaal gezegd het bewust en met een duidelijk doel 'rechtmatig' beïnvloeden van het besluitvormingsproces in de politiek. Op nationaal niveau zijn er vele belangengroepen en bedrijven actief die politici en ambtenaren kennis willen laten nemen van hun belangen. In principe gebeurt dit door middel van informatie en argumenten. Lobbyisten spreken politici of schrijven ze aan, en via die wegen proberen ze de politicus uit te leggen waarom het belangrijk is dat wet x niet wordt doorgevoerd, of waarom regelge-

ving y wellicht iets moet worden aangepast. Vaak gebeurt dit aan de hand van feitelijke informatie waar de politicus nog niet eerder over beschikte. Lobbyen kun je dus zien als het verstrekken van extra informatie en argumenten aan politici en ambtenaren. Het beeld dat Luyendijk schetst in zijn boek over Nieuwspoord is dan ook niet volledig. Een doorsnee lobbyist werkt gewoon vanuit zijn kantoor, en spreekt politici overdag, in de Tweede Kamer, nadat hij netjes een afspraak heeft gemaakt.

Bedrijven en andere organisaties hebben een drang om te lobbyen omdat de overheid tegenwoordig een enorme invloed heeft op eigenlijk alles wat gebeurt in Nederland, en deze invloed soms schadelijk kan zijn voor bepaalde deelbelangen. De overheid kan vrij gemakkelijk markten verstoren door belemmeringen op te leggen, of door diensten te gaan verlenen die al door bedrijven worden verleend. Wanneer de politiek aanstalten maakt om zoiets te gaan doen is het logisch dat bedrijven graag hun mening willen laten horen over deze plannen.

Dit kunnen ze echter niet altijd zelf. Bedrijven hebben vaak een gebrek aan mankracht of weten niet hoe het politieke proces in elkaar steekt. Ze hebben soms weinig of geen connecties in Den Haag en hebben geen ervaring met politieke communicatie. Simpel gezegd: praten met de politiek behoort niet tot de *core business* van een doorsnee bedrijf. Daarom worden vaak externe lobbykantoren ingehuurd voor dit werk. Zij hebben mensen die fulltime lobbyen, die kennis hebben van het politieke proces, die een groot netwerk hebben, en die ervaring hebben met communicatie in de politiek. Door lobbykantoren in te huren kunnen bedrijven er dus voor zorgen dat hun mening in Den Haag wordt gehoord, ook al spreken ze de taal van Den Haag niet.

Lobbyen is eigenlijk te vergelijken met een advocaat die zijn cliënt verdedigt. Cliënten van advocaten hebben doorgaans geen tijd om zich in een zaak te

verdiepen, geen kennis van de rechtspraak en geen ervaring met de juridische communicatie en protocollen in een rechtszaal. Daarom nemen mensen een advocaat in de arm – iedereen heeft zelfs recht op een advocaat – om hun belangen in de rechtszaal te behartigen, omdat zij dit doorgaans zelf niet kunnen. De verhouding tussen bedrijven en lobbyisten is dus vergelijkbaar met de verhouding tussen een advocaat en zijn cliënt. Hier is het belangrijk om te beseffen dat de rechter uiteindelijk de daadwerkelijke macht heeft, en zelf kan bepalen hoe gevoelig hij is voor het pleidooi van de advocaat.

Lobbyen en democratie

Een argument dat vaak wordt aangevoerd tegen lobbyen is dat het een belemmering vormt voor de democratie. Door het voeren van een lobby kunnen bedrijven en organisaties macht verwerven binnen het democratische systeem, waardoor hun stemmen harder klinken dan de stemmen van hen die daadwerkelijk de macht zouden moeten hebben: de burgers. Deze argumentatie is onjuist.

Allereerst hebben bedrijven geen daadwerkelijke macht binnen het democratische systeem. Het zijn nog steeds de politici die de beslissingen nemen, of ze nu worden beïnvloed door een lobbyist of niet. En uiteindelijk zijn zij ook degenen die de afweging moeten maken of ze luisteren naar een lobbyist of niet. Dat is de belangrijkste reden dat de daadwerkelijke macht van lobbyisten beperkt is en altijd beperkt zal blijven. Wanneer een lobby wordt gevoerd waarbij doelen worden nagestreefd die volledig haaks staan op de overtuigingen van de politicus is de kans dat deze lobby zal slagen klein. Zo zal een partij als de SP niet vatbaar zijn voor een lobby van bedrijven die het minimumloon willen afschaffen. Dan kunnen er nog zoveel goede argumenten worden gegeven, maar als de SP het oordeel velt dat het minimumloon moet blijven, dan zullen ze als het er op aan komt voor het behoud van het minimumloon stemmen. Daar verandert zelfs de beste lobbyist niets aan.

Verder verandert lobbyen niets aan het gegeven dat politici afgerekend worden door de burgers bij de eerstvolgende verkiezing. En de burgers rekenen politici af op hun woorden en daden, niet op het proces waarin die woorden en daden vorm krijgen. Het zal een burger doorgaans niets uitmaken hoe een politicus tot een bepaalde beslissing is gekomen, als de beslissing uiteindelijk maar juist is in de ogen van de burger. En daarom zullen politici ook uit pragmatische overwegingen de argumenten van een lobbyist soms negeren: in het vorige voorbeeld beseft de SP heel goed

dat het verlenen van steun aan de afschaffing van het minimumloon ze een flinke zeteldaling in de eerstvolgende verkiezingen zal opleveren. Daar kan geen lobbyist tegenop. Het proces van democratische controle wordt dus niet belemmerd door lobbyen.

Lobbyen heeft echter ook een positief effect op de democratie. Over het algemeen zijn politici voor een groot deel van hun informatievoorziening afhankelijk van ambtenaren. Zo ontvangt een minister vrijwel al zijn informatie van ambtenaren uit zijn ministerie, en heeft hij zelf geen tijd om uitgebreid op zoek te gaan naar deze informatie. Een gevolg hiervan is dat de ambtenaren veel invloed hebben op het politieke proces: zij beheren de informatiestroom en zijn dus ook een belangrijke factor in het bepalen van de informatie die een politicus tot zijn beschikking heeft wanneer hij een besluit neemt. Het al dan niet bewust achterhouden van informatie kan gevolgen hebben voor het besluit dat wordt genomen. Hier spelen lobbyisten een belangrijke rol: door heldere informatie aan te bieden aan een minister of Kamerlid is de politicus weer wat beter ingelicht, en kan hij zijn democratische rol beter vervullen.

Een argument dat wel eens wordt aangevoerd tegen lobbyen is dat politici het algemeen belang zouden moeten dienen en niet de deelbelangen van een bepaalde sector of een bepaalde belangengroep. De lobby van bedrijven zou op deze manier het algemeen belang niet dienen en dus niet gerechtvaardigd zijn. Dit argument leunt op twee assumpties: dat er een algemeen belang is en dat dat algemeen belang op een bepaalde manier kan worden gediend. Allereerst is het belangrijk om te stellen dat als er al iets is dat kan worden geïdentificeerd als 'het algemeen belang', dit slechts een verzameling is van allerlei (vaak contrasterende) deelbelangen. Er zijn zoveel verschillende groepen in Nederland dat er geen homogeen algemeen belang aan te wijzen is. De belangen van een ondernemer met een miljoenenbedrijf zijn totaal anders dan de belangen van een alleenstaande moeder met vijf kinderen en een uitkering. Het mooie van een democratie is echter dat de ondernemer op een partij kan stemmen die zijn belangen behartigt, en de alleenstaande moeder op haar beurt op een andere partij kan stemmen die haar belangen weer behartigt. Zo komen in een democratie alle deelbelangen bij elkaar, waardoor er een concept als 'het algemeen belang' ontstaat, waarin alle deelbelangen worden vertegenwoordigd. Lobbyen werkt eigenlijk op precies dezelfde manier. Voor elke lobbyist die voor het bedrijfsleven bezig is, zijn er ook

lobbyisten van de vakbond, de milieubeweging en andere specifieke deelbelangen actief die politici van informatie voorzien. Daarnaast mag niet vergeten worden dat ook in een lobbyvrije wereld het algemene belang niet altijd even goed wordt behartigd. Ambtenaren hebben vaak ook een belang bij bepaalde wetgeving, omdat dat hun departement belangrijker maakt of omdat ze simpelweg persoonlijk tegen een bepaald wetsvoorstel zijn. De toevoeging van extra informatie door lobbyisten gaat deze anders ongecontroleerde macht van ambtenaren tegen.

Al met al is lobbyen zeker geen bedreiging voor de democratie, omdat lobbyisten geen werkelijke macht hebben en een goed politicus de informatie van lobbyisten altijd op waarde zou moeten kunnen schatten. Daarnaast kan lobbyen juist een positieve rol spelen binnen de democratie, wanneer lobbyisten politici toegang geven tot informatie en argumentatie die ze eerder niet tot hun beschikking hadden.

De integriteit van de politicus

We hebben dus vastgesteld dat lobbyen geen belemmering voor de democratie hoeft te zijn. Maar hoe zit het met individuele politici die zich laten beïnvloeden door vertegenwoordigers van grote bedrijven? Het imago van een politicus kan een tik krijgen als zijn kiezers er achter komen dat hij zich laat beïnvloeden door lobbyisten van de tabakslobby. De vraag is echter: waarom? Een verklaring is dat lobbyen alleen een slecht imago heeft als het wordt gedaan door grote bedrijven die door sommige mensen al als 'fout' worden gezien. De tabakslobby, de asfaltlobby, de olielobby, de autolobby en de dierproevenlobby zijn allemaal voorbeelden van lobbies voor impopulaire sectoren van het bedrijfsleven. Het is in de ogen van veel mensen dus kwalijk dat zij invloed uit kunnen oefenen op politici. Dit is belangrijk omdat het een zekere hypocrisie in de publieke opinie aantoont. Want 'foute' bedrijven zijn niet de enigen die gebruik maken van lobbyisten om hun belangen te behartigen in Den Haag. Ook vakbonden doen aan lobbyen: om de belangen van hun achterban te behartigen oefenen zij invloed uit op politici en ambtenaren. Waar linkse partijen doorgaans minder vatbaar zijn voor de lobby van het bedrijfsleven zijn ze juist wel weer vatbaar voor de lobby van de vakbonden. Ook ontwikkelingsorganisaties als Oxfam Novib zijn voortdurend aan het lobbyen om hun belangen te behartigen. En tevens de ANWB, Natuurmonumenten en het Wereld Natuur Fonds zijn met lobbyen bezig wanneer ze brieven schrijven naar ministers en Kamerleden. Wanneer politici luisteren

naar de vakbonden en de argumenten van de bonden meenemen in hun besluiten dan wordt dat door veel mensen als positief ervaren, omdat de politici luisteren naar hun achterban. Maar wanneer politici luisteren naar bedrijven (die in zekere zin ook de belangen van de bij hen werkzame mensen behartigen) zijn er ineens veel mensen die wel bezwaren hebben. Uiteindelijk is er geen echt verschil te ontdekken tussen bedrijven en ideële organisaties: beiden behartigen belangen en beiden proberen die belangen zo goed mogelijk aan de man te brengen bij politici en ambtenaren.

Het komt geregeld voor dat lobbyisten de politiek in gaan, of dat politici na hun politieke loopbaan aan de slag gaan als lobbyist. Hier worden wel eens vraagtekens bij gezet: zijn deze mensen nog wel geloofwaardig? Onterecht. Het is van belang om de rolverdeling in beide beroepen nog eens goed te bekijken. Politici behartigen de politieke belangen van hun achterban en handelen volgens hun eigen politieke overtuiging. Aan de andere kant behartigen lobbyisten de belangen van hun klanten, en hoeven het daarbij niet eens te zijn met hetgeen waar zij voor lobbyen. Het kan dus voorkomen dat wanneer iemand overstapt naar het andere beroep, hij moet lobbyen voor zaken waar hij het als politicus mee oneens was (of andersom). De geloofwaardigheid staat echter niet op het spel: zeker omdat iedereen kan begrijpen dat een lobbyist een pragmatische houding heeft ten aanzien van veel issues, en slechts zijn werk doet door de belangen van iemand anders te behartigen. Het is vergelijkbaar met een advocaat die de politiek in gaat: wellicht heeft hij jarenlang gepleit voor lage straffen bij zijn cliënten, maar wanneer hij de overstap maakt naar de politiek en daar juist hogere straffen in wil voeren zal iedereen begrijpen dat er bij advocaten een verschil is tussen wat zijzelf denken en hoe zij uiteindelijk (moeten) handelen. Voor lobbyisten geldt exact hetzelfde.

Transparantie

Eens in de zoveel tijd is in de politiek of media de roep om een gedragscode of registratiesysteem voor lobbyisten te horen. Het systeem van lobbyen is niet transparant, vinden veel mensen, en versterkt het beeld van 'de Haagse kaasstolp' of 'achterkamertjespolitiek'. Bij de Europese Unie is er al een registratiesysteem: lobbyisten in Brussel dienen geregistreerd te staan, zodat het voor politici altijd duidelijk is met wie ze te maken hebben en voor welke instelling de lobbyist aan het werk is. In Nederland is er ook zo'n systeem, maar dat is geheel op vrijwillige basis. Een groot deel van de lobbykantoren doet mee, een ander deel ook

niet. Naar aanleiding van het boek van Luyendijk riep DWARS, de jongerenorganisatie van GroenLinks, politici op om niet meer te praten met lobbyisten die niet geregistreerd zijn bij zo'n systeem. Een volledig overbodige maatregel.

Allereerst zorgen gedragscodes en registratiesystemen er niet voor dat 'foute' praktijken worden uitgebannen. Als we kijken naar de Verenigde Staten, waar al diverse schandalen zijn geweest waarin lobbyisten politici hebben omgekocht, dan zien we dat zulke foute praktijken gewoon buiten de wet om worden gedaan. Zo zal het hier in Nederland ook gaan: als er al foute praktijken zijn binnen de lobbywereld, dan gaat een simpel registratiesysteem dit niet tegen. Het zal alleen tot gevolg hebben dat de mensen die kwaad in de zin hebben het op een iets andere, minder zichtbare manier zullen doen, en dat lobbyisten die er geen onzuivere praktijken op nahouden alleen maar hinder ondervinden van iets als een bedrijfscode.

Dan nog de gewenste transparantie. De roep hierom is nogal vreemd. Het impliceert dat lobbyisten 'stiekem' lobbyen, en niet willen laten merken dat ze lobbyist zijn. Dat is niet het geval. Alhoewel lobbyisten om begrijpelijke redenen doorgaans zo min mogelijk in de publiciteit treden, strijden zij binnen de politieke wereld altijd met open vizier. Wanneer een lobbyist een afspraak maakt met een politicus zal hij er altijd bij vermelden dat hij lobbyist is voor bedrijf x of belangenorganisatie y. De transparantie richting de politicus is er dus al, wat een registratiesysteem overbodig maakt.

Transparantie jegens de kiezers is niet nodig. Zoals al eerder aangegeven worden politici afgerekend door de kiezers, en zullen de kiezers kiezen op basis van woorden en daden van politici. Een politicus die een be-

slissing neemt en daarop wordt aangevallen zal zich moeten verdedigen, maar hij hoort zich niet te moeten verdedigen voor het proces waarin de beslissing is genomen. Het is simpelweg niet relevant of hij overtuigd is door een lobbyist of helemaal zelf tot het uiteindelijke standpunt is gekomen.

Een bedrijfscode of registratiesysteem voor lobbyisten is dus helemaal niet nodig. Er is al transparantie jegens politici, en het is vervolgens de taak van de politicus om transparant te zijn naar de kiezers.

Conclusie

Lobbyen is onvermijdelijk in een democratie. Zolang er groepen zijn met contrasterende belangen zullen er verenigingen en lobbyisten zijn die die belangen behartigen. Veel Nederlanders hebben een negatief beeld van lobbyen en lobbyisten. Onterecht. Politici maken hun beslissingen met meer informatie, en zijn minder afhankelijk van hun ambtenaren en assistenten om deze informatie te vinden. Ook is het goed dat politici in aanraking kunnen komen met nieuwe argumenten, waar ze eerst nog niet aan hadden gedacht. Ondertussen is de integriteit van de democratie of de politici niet in het geding. De roep om meer transparantie is overbodig, en zal eventuele problemen in het systeem niet oplossen. Al met al is lobbyen geen bedreiging voor de democratie, maar kan het juist dienen als een verrijking ervan.

Dhr. A. Klein is student Politicologie aan de Universiteit Leiden en liep in 2010 en 2011 enkele maanden stage bij lobbykantoor Meines & Partners in Den Haag.

Noten

- 1) J. Luyendijk, *Je hebt het niet van mij, maar... Een maand aan het Binnenhof*, Amsterdam, 2010.

LOBBYISTEN KUNNEN WEL WAT TRANSPARANTIE GEBRUIKEN

– Caspar van den Berg –

‘Al met al is lobbyen geen bedreiging voor de democratie, maar kan het juist dienen als een verrijking ervan’ zo besluit Alex Klein zijn artikel ‘De democratie kan wel wat lobbyisten gebruiken’ (zie voorgaande bijdrage). Caspar van den Berg zet hier zo zijn vraagtekens bij en stelt dat de invloed van lobbyisten binnen de huidige Nederlandse democratie steeds problematischer wordt. Hierdoor – en niet zozeer door onwetendheid van burgers – komt de beeldvorming van lobbyisten steeds verder onder druk te staan. Meer transparantie – door bijvoorbeeld een algemeen register van lobbyisten – zou volgens hem een belangrijke stap zijn om de legitimiteit van lobbyen te vergroten.

In de voorgaande bijdrage staat de gedachte centraal dat mensen die vinden dat lobbyisten een bedreiging vormen voor de democratie, deze mening zijn toegedaan vanwege hun onwetendheid en onbegrip ten aanzien van het fenomeen lobbyen. Wie zich wat meer zou verdiepen in de rol die lobbyisten spelen, zou niet tot een andere conclusie kunnen komen, dan dat de invloed van lobbyisten een zegening is voor het democratisch proces. De huidige bijdrage plaatst daar een perspectief tegenover. Aan de hand van een aantal kernvragen rondom de positie van de lobby binnen een liberale democratie, wordt de conclusie bereikt dat de invloed van lobbyisten juist problematischer wordt, gegeven het gebrek aan transparantie en democratische controle op hun invloedsuitoefening, en de toenemende drang bij politici om te handelen naar de input van lobbyisten in een gemediatiseerde politieke omgeving. In Nederland en daarbuiten staat beeldvorming van de beroepsgroep in toenemende mate onder druk. Lobbyisten zouden dus juist de *public affairs* van hun eigen beroepsgroep beter moeten bedienen, en een grotere transparantie zou daarvoor een effectieve eerste stap zijn.

Wie zijn lobbyisten?

Lobbyisten zijn personen die uit naam van een organisatie besluitvorming proberen te beïnvloeden. Dat kunnen in de praktijk mensen zijn die voor een *public affairs* bureau werken en zodoende per uur, per klus, of structureel ingehuurd worden, maar ook mensen die als *public affairs-professional* bij een organisatie in dienst zijn. De variatie in organisaties is groot: bedrijven, brancheorganisaties, belangenverenigingen, op afstand geplaatste overheidsorganisaties, zorg- of onderwijsinstellingen, gemeenten. Elke organisatie heeft inhoudelijke en strategische doelen, en voor elke organisatie geldt dat wetgeving en beleid van invloed

zijn op het gemak of de moeilijkheid om die doelen te realiseren.¹

Wat is het verschil tussen lobbyen en *public affairs*?

Public affairs kan omschreven worden als het proces van strategisch inspelen op ontwikkelingen in de politiek, de samenleving en de publieke opinie, die van invloed zijn op het functioneren van de eigen organisatie. Lobbyen en *public affairs* liggen dus dicht tegen elkaar aan, maar lobbyen kan gezien worden als een onderdeel – het sluitstuk – van *public affairs*.²

Waarom lobbyen lobbyisten?

Lobbyisten lobbyen omdat zij door middel van hun inspanningen politieke en ambtelijke besluitvorming kunnen beïnvloeden, ten gunste van de organisatie die zij vertegenwoordigen. Lobbyisten leveren informatie aan politici en ambtenaren, in de wetenschap dat ze daar vroeg of laat weer iets voor terugkrijgen. Het mag waar zijn, zoals de heer Klein aangeeft dat je lobbyen kunt zien als het verstrekken van informatie en argumenten, maar dan wel altijd ingebracht en verpakt met het eenduidige doel het standpunt van de besliser te veranderen ten gunst van het private belang dat de lobbyist vertegenwoordigt.

De mate waarin dit beïnvloeden succesvol is, is van vele factoren afhankelijk. Tot deze factoren behoren in ieder geval: de vaardigheid van de lobbyist, de mate van persoonlijk en organisationeel vertrouwen tussen de lobbyist en de ambtenaar/politicus, de techniciteit van het onderwerp, de politieke belangstelling en gevoeligheid van het onderwerp, de kwaliteit en de kwantiteit van concurrerende lobbies, de hoeveelheid en de kwaliteit van de *resources* die de lobbyist in de aanbieding heeft.

Waarom laten politici en ambtenaren zich belobbyen?

Politici en ambtenaren laten zich belobbyen, omdat lobbyisten over verschillende soorten middelen (*resources*) beschikken, die politici en ambtenaren nodig hebben om hun beleids- en strategische doelstellingen te kunnen realiseren. Voor de politicus of ambtenaar fungeert de lobbyist als luik naar (een deel van) het beleidsveld. Veruit het belangrijkste dat een lobbyist aan een politicus of ambtenaar te bieden heeft, is informatie en expertise over het betreffende beleidsonderwerp. Hoe ingewikkelder en technischer een bepaald onderwerp is, hoe groter de kans dat een lobbyist met goede informatie en expertise door middel van het luisterend oor van de ambtenaar of politicus invloed op wetgeving of beleid kan uitoefenen.

Een gekozen politicus heeft een inhoudelijk, en een strategisch doel: het omzetten van zijn politieke agenda in beleid, en het verstevigen van de eigen positie door middel van het vergroten van de steun binnen zijn partij en bij het electoraat. De tijd om die twee doelen te realiseren is schaars. Dat betekent dat de politicus keuzen moet maken op welke onderwerpen (of onderdelen daarvan) hij zich wil profileren en dat hij op de meest efficiënte wijze informatie en argumenten kan verzamelen waarmee hij naam kan maken en de woordvoerders van andere fracties kan overtuigen. Lobbyisten kunnen en willen daar maar al te graag bij helpen. Hun belang is om door middel van het aanreiken van informatie en argumenten de standpuntbepaling (hoe subtiel ook) te sturen.

Daarnaast speelt legitimiteit een belangrijke rol. Het raadplegen van vertegenwoordigers van maatschappelijke actoren (bedrijven of niet-commerciële organisaties) voegt legitimiteit aan wetgeving en beleid toe, deels vanwege het feit dat het tot stand is gekomen met input vanuit de samenleving, en deels omdat de kansen op het slagen van het beleid in de uitvoering toenemen als daarbij belangen en overwegingen vanuit het veld zijn meegenomen.

Er gelden nog twee belangrijke motieven om met lobbyisten samen te werken, maar die gelden sterker voor ambtenaren dan voor politici. Een lobbyist handelt namelijk altijd namens een organisatie of een achterban (bedrijf, brancheorganisatie, actiegroep), die per definitie belanghebbend is bij het beleid of de wetgeving. Voor ambtenaren kan de lobbyist dus een belangrijke brug slaan om die belanghebbenden in het vizier te krijgen en om contact met ze te leggen. Lobbyisten kunnen de ambtelijke organisatie dus helpen aan bemiddelings- en implementatievermogen bij de doelgroep van het beleid.³

Hoeveel invloed en macht hebben lobbyisten?

In de bijdrage hiervoor stelt de heer Klein dat lobbyisten geen werkelijke invloed en macht in het politieke en beleidsmatige proces hebben, omdat zij slechts een toevoerkanal van informatie zouden zijn, en dat daarmee geen beïnvloeding gepaard zou gaan. Is deze stelling terecht? In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat wanneer actoren anderen graag luidkeels laten weten geen invloed en macht te hebben, zij met een zeker scepsis beschouwd moeten worden, zeker wanneer het de primaire bedoeling is van deze actor om te beïnvloeden. Kennelijk is er dan een belang bij beeldvorming van weinig eigen invloed, bijvoorbeeld, omdat die invloed feitelijk aanzienlijk is – wellicht aanzienlijker dan vanuit democratisch oogpunt legitiem zou zijn.

Hoe machtig is de lobby nu echt? Natuurlijk weten we dat niet. Het is niet vast te stellen in hoeverre een individuele lobbyactiviteit, of het totaal van de activiteiten van lobbyisten de standpunten van parlementariërs, bewindspersonen en ambtenaren beïnvloedt.⁴ Maar: lobbyen is bedoeld om een effect te hebben, en lobbyen onttrekt schaarse middelen aan een organisatie, die ook alternatief aangewend zouden kunnen worden. Dat lobbyisten wel degelijk over invloed en macht moeten beschikken, en zelfs dat deze invloed en macht toeneemt, valt op te maken uit een aantal indicatoren.

In de eerste plaats is dit de toename van het aantal lobbyisten⁵, in de tweede plaats het aangetoonde toenemende belang van lobbyisten voor het werk van rijksambtenaren in de schalen 14 en hoger⁶, en in de derde plaats het groeiende aantal profit- en non-profit organisaties dat zich laat vertegenwoordigen door een eigen of ingehuurd lobbyist.⁷ Geen van deze trends zouden zich voordoen als lobbyen niet zou lonen, met andere woorden als lobbyisten niet over invloed en macht zouden beschikken.

Dat zegt overigens nog niets over de politieke en democratische verantwoordelijkheid die parlementariërs en bewindspersonen hebben voor de besluiten die ze mede nemen of het beleid dat ze (laten) ontwikkelen. Die verantwoordelijkheid blijft natuurlijk bij de politieke verantwoordelijken liggen. Wel doet de vraag zich voor, wat die politieke verantwoordelijkheid nu precies inhoudt: verantwoordelijkheid in de zin dat je je ervoor moet verantwoorden, of verantwoordelijkheid in de zin dat het je eigen handelen betreft? De kennelijk belangrijke maar ondoorzichtige rol die lobbyisten spelen in het wetgevings- en beleidsvormingsproces, plus de inhoudelijke kennisachterstand van politici en binnen departementen maakt dit onderwerp ex-

tra urgent. Joris Luyendijk formuleert dezelfde vraag als volgt: 'Nemen Nederlandse politici de besluiten, of bekrachtigen ze die vooral? Zijn ze de makers van beleid, of het gezicht?'.⁸ Het besef dat de greep van politici op de keuzen voor beleid beperkt is, dringt steeds sterker door.^A Redenen voor die beperkte greep zijn (1) de toegenomen complexiteit en de onderlinge verwevenheid van beleidsproblemen waardoor eigen expertise vaker tekort schiet, (2) de verschuiving van kaderstellende beleidsvorming naar de Europese arena, en (3) de toegenomen tussenkomst van externe informatieleveranciers met een deelbelang, waaronder lobbyisten.

Hoe ziet een liberale visie op de rol van lobbyisten eruit?

Hoe kunnen we, met een beroep op het liberalisme, komen tot een standpuntbepaling ten aanzien van belangenbehartiging door lobbyisten? Daarvoor helpt het om over onze grenzen te kijken.

Zowel in Groot-Brittannië als in Frankrijk botst de praktijk van het belobbyen van de uitvoerende macht (regering en ambtenaren) met traditionele opvattingen over procedurele democratie. In Frankrijk wijst men zelfs traditioneel ook de private beïnvloeding van de wetgevende macht (parlementariërs) af. Besturen met behulp van lobbies wordt gezien als illegitiem, omdat het het besturen door middel van representatieve politiek zou ondermijnen.⁹

Met die traditionele opvattingen over procedurele democratie in Frankrijk en Groot-Brittannië is iets interessants aan de hand: hoewel beide een zeer verschillende oorsprong en inhoud hebben, zijn beide gegrond in een liberale visie op het openbaar bestuur en op de verhouding tussen samenleving en staat.

De Franse visie op lobbyen is terug te voeren tot de Franse Revolutie, in de Jacobijnse opvatting van de rol van de staat, waarin de gekozen regering het mandaat van het volk krijgt om diens wil rechtstreeks ten uitvoer te brengen, zonder de tussenkomst van vertegenwoordigers van deelbelangen. Die deelbelangen zijn per definitie verdacht, omdat zij tegen de principes van democratische gelijkheid en electorale verantwoording ingaan.

Sinds de Franse Revolutie is het Republikeinse gedachtegoed doordrongen geraakt van de angst van sociaal pluralisme, dat zou kunnen leiden tot fragmentatie en ongelijke behandeling.¹⁰ Hoewel in de loop der tijden de scherpe kantjes van de extreem centralistische

Jacobijnse staat er wel afgesleten zijn, leven sommige ideeën ervan wel voort. Een voorbeeld hiervan is de politieke cultuur van 'generaliteit'. Deze politieke cultuur gaat uit van een geïdealiseerde verhouding tussen (1) het algemeen belang dat belichaamd wordt door de staat, en (2) de particuliere belangen van burgers, die beschermd moeten worden tegen de tussenkomst van 'intermediaire belangen' die maar één doel voor ogen hebben: het realiseren van hun eigen economische, politieke, of maatschappelijke doelstellingen.¹¹

In tegenstelling tot de Franse visie, is de Britse kijk op private belangenbehartiging niet tijdens een revolutie ontstaan, maar gedurende een langdurig evolutionair proces. Die visie is dan ook niet gebaseerd op een cluster principiële ideeën over de ideale verhouding tussen de staat en de samenleving, maar een cluster van pragmatische ideeën, namelijk dat de rol van de staat beperkt moet zijn, en dat er juist veel ruimte moet zijn voor de zichzelf regulerende samenleving. Ook een liberale benadering.

Vanuit het Britse perspectief wordt het algemeen belang gewaarborgd door een sterke parlementaire (en zodoende: maatschappelijke) controle over het overheidshandelen. Het gaat hier om een sterke staat, maar wel één die zich terughoudend opstelt, die het initiatief overlaat aan het bedrijfsleven. De filosofie hiervoor zien we terug in het werk van Adam Smith, en de praktijk ervan zien we terug in de manier waarop private partijen (zoals de British East India Company) een koloniaal rijk opbouwden, en in de relatief autonome rol van het bedrijfsleven en de prominente plek van de Londense City door de afgelopen eeuwen heen.

In het Britse model kan het bedrijfsleven dus grotendeels autonoom handelen, controleert het parlement de uitvoerende macht scherp, en heeft de regering een terughoudende rol.^{B, 12} Als belangenbehartigers dus invloed op wetgeving wilden uitoefenen, moesten ze dus niet bij ministers en ambtenaren zijn, maar bij het parlement. Zo is in Groot-Brittannië een cultuur ontstaan die het belobbyen van de regering en ambtenaren niet als legitiem ziet, maar de levendige praktijk van het belobbyen van het parlement wel.¹³ Interessant is dat de laatste decennia, deels onder invloed van het beleidsproces in de EU-arena lobbyisten ook in Groot-Brittannië steeds meer betrokken zijn geraakt bij het werk van ambtenaren, bijvoorbeeld door formele consultaties en interactieve beleidsnetwerken.¹⁴

A Zie de opkomst in de westerse wereld van het genre *cynical journalism*, waarvan Luyendijk voor Nederland de bekendste exponent is.

B Toch heeft de Britse regering in de jaren 1960 en 1970 wel degelijk door middel van industrieel beleid sturend op getreden in de private sector, al was dat zonder veel succes.

Wat zijn de voordelen en nadelen vanuit liberaal democratisch perspectief van het verschijnsel lobbyen?

Desondanks zitten er vanuit liberaal democratisch perspectief ook belangrijke voordelen aan de praktijk van lobbyen. In de eerste plaats gaat de liberale democratie uit van een systeem van *checks and balances*, dat wil zeggen van gedeelde en gecontroleerde macht. De activiteiten van lobbyisten dragen eraan bij dat beslissers zich kunnen baseren op een grotere variëteit aan informatiebronnen en kennis, waardoor de macht van de andere informatieverschaffers (ambtelijk apparaat, media, kennisinstellingen) tegenwicht krijgt. Daardoor wordt de macht in grotere mate gedeeld. In welke zin lobbyen bijdraagt aan een controle op de macht, is echter niet duidelijk.

In de tweede plaats kunnen lobbyisten vanwege hun directe link met een bepaald maatschappelijk belang of achterban, een luik vormen voor politici en ambtenaren naar de samenleving of het beleidsveld in de praktijk. Mogelijke voordelen daarvan zijn meer en betere informatie en daardoor beleid van hogere kwaliteit, en ook een breder draagvlak onder belanghebbenden nadat de beslissingen eenmaal genomen zijn.

De nadelen zijn hierboven al naar voren gebracht. Hier worden ze nog even aangestipt:

- ondermijning van de representatieve democratie;
- een disproportionele invloed van goedgeorganiseerde en goedbemiddelde private deelbelangen, waarbij die invloed ook ondoorzichtig en daardoor ongecontroleerd is;
- een (feitelijk juiste) beeldvorming van intransparantie en onterechte invloed op het politieke proces, die de onverschilligheid en het wantrouwen van burgers in de richting van de overheid en de politiek doen toenemen.¹⁵

De nadelen van lobbyen vanuit democratisch perspectief worden groter naarmate de stimulans onder politici om zich door lobbyisten te laten beïnvloeden groter wordt. Dit lijkt ook aan de hand te zijn: in een tijdperk van mediatisering van het politieke proces, neemt enerzijds de profileringsdruk op individuele politici toe en neemt anderzijds, vanwege de grotere omloopsnelheid en hoeveelheid aan informatie de behoefte aan snelle en overzichtelijke informatie toe, waarbij de volledigheid en objectiviteit van die informatie aan belang afneemt.¹⁶

Onder welke omstandigheden kunnen de nadelen van lobbyen binnen de perken gehouden worden, ervan uit-

gaande dat lobbyen een natuurlijk en soms waardevol verschijnsel in het publieke besluitvormingsproces is?

Transparantie is hier het sleutelwoord. In vergelijking met de Verenigde Staten en de Europese Unie is de Nederlandse praktijk opvallend intransparant. De heer Klein stelt in zijn bijdrage dat een algemeen register van lobbyisten onnodig en overbodig is, maar noemt daarbij geen argumenten waaruit een werkelijk nadeel van zo'n systeem naar voren komt.

Juist een afwijzing van meer transparantie vanuit de beroepsgroep van lobbyisten zou erg onverstandig zijn, omdat dit leidt tot een problematische defensieve positionering van *public affairs*.^C

Immers, als lobbyisten de indruk wekken alléén succesvol te kunnen zijn wanneer hun inspanningen zich aan het publieke oog onttrekken, dan is het logisch dat hun legitimiteit in toenemende mate onder druk komt te staan. Die problematische positionering raakt via een keten ook aan de eigen effectiviteit: het zal voor politici en ambtenaren (wier handelen wel gecontroleerd wordt) steeds riskanter worden om met lobbyisten samen te werken. Daardoor neemt het succes van de pogingen van lobbyisten af, en kalft ook het vertrouwen bij de achterban en/of opdrachtgever in de lobbyist af. Openheid en professionaliteit zijn dus geboden: de *public affairs* van de *public affairs-professionals*. Bovendien helpt een algemeen openbaar register naar het Brusselse model om binnen de beroepsgroep het kaf van het koren te scheiden. Dat zou elke zichzelf respecterende lobbyist moeten toejuichen.

Daarnaast is een afwijzing van transparantie ook niet in lijn met het Handvest van de Beroeps Vereniging voor Public Affairs (BVPA), dat stelt: 'De public-affairsbeoefenaar is in alle gevallen open en eerlijk in zijn of haar contacten met politici, ambtenaren, maatschappelijke organisatie en andere belanghebbenden. Hij of zij maakt altijd kenbaar wie hij of zij is en voor wie hij of zij werkt en welke belangen hij of zij vertegenwoordigt.'¹⁷ Bij het beïnvloeden van publieke besluitvorming is het publiek belanghebbende nummer één, dus het eigen handvest impliceert in feite een algemeen openbaar register waarin lobbyisten aangeven wie hun achterban en/of opdrachtgever is. Dan weten publiek, media en oplettende parlementariërs in ieder geval wie voor welk belang betaald opkomt, en kan er

C Zie de succesvolle organisatie Alliance for Lobbying Transparency and Ethics Regulation (ALTER-EU), een coalitie van meer dan 160 maatschappelijke organisaties, wetenschappers en *public affairs* bureaus die hun zorgen uiten over de toenemende invloed van lobbyisten op de politieke agenda, het verlies van democratie in besluitvorming, met name op het gebied van consumentenbescherming, waar een sterke lobby vanuit het bedrijfsleven op gericht is.

een er debat ontstaan over de relatie tussen particuliere deelbelangen en politieke standpuntbepaling. Dat zou het begin zijn van controle op, en tegenwicht tegen de lobby, een natuurlijk proces dat binnen de liberale democratie historisch gezien elke machthebbende actor is ondergaan.

Dr. C.F. van den Berg is universitair docent Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden en als kerndocent verbonden aan de Leergang European Public Affairs.

Noten

- 1) J. Bryson, *Strategic planning for public and non-profit organisations*, Hoboken, New Jersey, 2004.
- 2) E. Venetië & J. Luikenaar, *Het grote lobbyboek*, Zutphen, 2010.
- 3) C. Poppelaars, *Steering in a course between friends and foes. Why bureaucrats interact with interest groups*, Delft, 2009.
- 4) E. Venetië & J. Luikenaar, *Het grote lobbyboek*.
- 5) Zie het snelgroeiende ledenaantal van de Beroeps Vereniging voor Public Affairs (BVPA): <http://www.bvpa.nl/home.html/>.
- 6) C.F. van den Berg, *Transforming for Europe. The reshaping of national bureaucracies in a system of multi-level governance*, Leiden, 2011.
- 7) A.F.A. Korsten & J.M. van Luik, 'Lobbyen', in: H.L. Klaassen (red.), *Handboek strategie en beleid in de publieke sector*, Heerlen, 2009, pp. 197-224.
- 8) J. Luyendijk, *Je hebt het niet van mij, maar... Een maand aan het Binnenhof*, Amsterdam, 2010, p. 50.
- 9) E.C. Page, 'Administrative Europe', in: J. Hayward & E.C. Page (red.), *Governing the new Europe*, Cambridge, 1995.
- 10) P. Rosanvallon, *L'État en France. De 1789's à nos jours*, Parijs, 1992.
- 11) P. Rosanvallon, *Le modèle politique français. Le société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*, Parijs, 2004.
- 12) V. Schmidt, *The futures of European capitalism*, Oxford, 2002.
- 13) J. Hayward, 'National aptitudes for planning in Britain, France, and Italy', in: *Government and Opposition*, 1973, volume 9, nummer 4.
- 14) C.F. van den Berg, *Transforming for Europe*.
- 15) V. Schmidt, *Democracy in Europe. The EU and national politics*, Oxford, 2006.
- 16) E. Louw, *The media and the political process*, Thousand Oaks, California, 2010; L.W. Bennett, *News: The politics of illusion*, Boston, 2011.
- 17) BVPA, *Handvest Beroeps Vereniging voor Public Affairs*, Den Haag, 2007.

Teldersstichting

Telders Lecture

12 October 2011

Liberty, Diversity and Subsidiarity – Reflections on the future of Europe

Robert Nef

Robert Nef is chairman of the Board of Trustees of the Liberales Institut, as well as chairman of the Board of Trustees, Stiftung für Abendländische Ethik und Kultur, Zurich. In 2008, he received the Hayek Medal for his published work on the idea of freedom in economics, state issues and culture.

In the lecture of 12 October 2011 he will expand on his liberal analysis on European integration and migration.

The Telders Foundation cordially invites you to this lecture, which will be delivered in English. The lecture will take place in the Nicolai church in Utrecht and will start at 20.00h (doors open at 19.30h). After the lecture, there will be time for questions and discussion. The evening will be concluded by an informal reception.

The entrance is free. If you would like to attend this lecture, we kindly request you to register by e-mail to info@teldersstichting.nl. In case you are unable to attend after having registered, please inform us as soon as possible.

HOE GAAT DE VVD DE VERKIEZINGEN VAN 2015 WINNEN?

– Daniëlla Gidaly –

Ruim een jaar geleden hebben de Tweede Kamerverkiezingen plaatsgevonden, waarbij de VVD de grootste partij van Nederland is geworden. Het feit dat de economische crisis een centrale rol heeft gespeeld in de campagnes heeft de partij geen windeieren gelegd. Zij heeft nu het vertrouwen van de burger gekregen en daarbij de taak om orde op zaken te stellen. Zaak is om deze opdracht goed uit te voeren en bij de volgende verkiezingen in 2015 opnieuw de grootste partij van Nederland te worden, om zo ook op de langere termijn orde op zaken te kunnen stellen. In onderstaande bijdrage zet Daniëlla Gidaly uiteen welke strategie de VVD daarbij zou moeten volgen om (opnieuw) de stem van de zwevende kiezer te krijgen. Daarbij benadrukt ze het belang van ratio, emotie en moraliteit in het keuzeprocess van de kiezer.

De VVD heeft de landelijke verkiezingen van 2010 gewonnen. Voor het eerst in haar bestaan is de VVD de grootste partij in Nederland. Niet geheel onbegrijpelijk, want sinds de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland nog nooit voor zo een ernstige financiële en economische crisis gestaan.^{A,1} Veel Nederlanders halen opgelucht adem, nu de VVD de grootste is geworden. De VVD staat immers voor degelijk financieel en economisch beleid. Precies wat Nederland nu nodig heeft. De VVD gaat Nederland de komende vier jaar uit het economisch moeras trekken en het zou goed zijn voor Nederland als de VVD daarna nog eens vier jaar kan regeren. Zo kan de VVD ervoor zorgen dat er na crisismanagement weer een stevig en stabiel bouwwerk wordt neergezet, waarmee Nederland de 21^e eeuw aan kan.

De vraag is wat de VVD de komende jaren kan doen om de kans op een tweede overwinning te vergroten. Immers, bij de volgende verkiezingen heeft het argument dat de VVD staat voor een degelijk financieel en economisch beleid aanzienlijk aan kracht ingeboet. De crisis is dan hopelijk achter de rug, dus het sterkste argument voor de VVD valt in de ogen van veel zwevende kiezers weg. Andere thema's worden voor die zwevende kiezer weer belangrijker. Hoe kan de VVD in 2015 de twijfelaars, die nu wel voor de VVD hebben gekozen, aan zich gebonden houden en bovendien de twijfelaars, die nu nog niet voor de VVD gekozen hebben, naar zich toe trekken? Wie regelmatig naar VVD'ers luistert en VVD-geschriften bestudeert valt een aantal zaken op. Laten we ze de drie mythes noemen. Na een korte bespreking van de drie mythes, wordt dieper ingegaan op de rol van ratio, emotie en moraliteit in het keuzeprocess van de kiezer, de redenen waarom de VVD de drie mythes

moet loslaten om ten slotte een richting aan te geven die de VVD kan inslaan om meer zwevende kiezers aan zich te binden, zonder de vaste kern kwijt te raken.

Drie mythes

Mythe 1: De mens denkt rationeel. De naakte feiten zullen mensen overtuigen. Als we mensen maar de waarheid vertellen, zullen ze de juiste conclusies trekken, want mensen zijn rationele wezens.

Onder neurowetenschappers is een groeiende consensus dat de mens veel minder vaak rationeel is en handelt dan vaak werd aangenomen. Hoewel het moeilijk is in algemene zin te formuleren wanneer iemand wel en wanneer iemand niet rationeel zal handelen, wordt algemeen aangenomen dat feiten die niet passen bij de concepten waarin mensen denken niet aankomen. Mensen horen ze niet, nemen ze niet op, doen er niets mee, want ze passen niet in de (onbewust) gehanteerde concepten.²

Mythe 2: De mens handelt rationeel en kiest dus ook rationeel. Mensen handelen in de eerste plaats uit eigenbelang, want dat is rationeel.

Nobelprijswinnaars Daniël Kahneman en Amos Tversky³ hebben aangetoond dat mensen stemmen volgens de identiteit waar ze zich naar hun eigen beleving mee kunnen identificeren. Dat wil zeggen dat ze stemmen volgens de waarden waar ze bij horen en dat zijn vaak – voor het grootste deel – de waarden waarmee ze zijn opgegroeid.

Het verklaart waarom zo veel allochtonen, zelfs uit de tweede of derde generatie, hoogopgeleid of zelfstandig ondernemer, nog steeds geen VVD stemmen, maar bijvoorbeeld PvdA. Als deze kiezers puur rationeel zouden handelen, zou eigenbelang hen bijna dicteren VVD te stemmen. En toch doen ze het niet. Alleen door deze mensen het gevoel te geven dat hun waarden en normen binnen de VVD passen, kunnen

---

A Wellicht met uitzondering van de crisis in de jaren tachtig. Ook toen groeide de VVD onder Hans Wiegel sterk, al werd zij niet de grootste.

ze worden overgehaald ook liberaal te stemmen.

Hetzelfde geldt voor de vraag waarom er relatief weinig vrouwen VVD stemmen.⁴ De zoektocht leidt meestal naar onderwerpen die vrouwen meer zouden aanspreken, zoals zorg, het onderwijs en milieu in plaats van economie, veiligheid en immigratie.⁵ Deze zoektocht kan worden gestaakt, in plaats daarvan zouden VVD-politici meer op de woorden en beelden kunnen letten die ze gebruiken. Deze stralen zelden warmte en betrokkenheid uit. Ze stoten daarmee veel Nederlanders af, met name vrouwen.⁶ Vooral vrouwen willen graag weten dat de politici die de macht krijgen 'fatsoenlijk' zijn, dat ze óók uit betrokkenheid met het belang van Nederland politici zijn geworden. VVD-leden weten reeds dat dit bij de VVD goed zit, doch de rest van de bevolking ervaart dat juist niet bij de VVD en neemt derhalve aan dat VVD'ers kil zijn.

Mythe 3: Politici van liberale huize horen gevoel en moraliteit buiten de politiek te plaatsen.

Adam Smith, één van de grondleggers van het liberalisme, betoogt dat moraliteit niet iets is dat van bovenaf door God of Allah wordt opgelegd, maar een voortbrengsel van het sociaal verkeer tussen mensen.⁷ Moraliteit is noodzakelijk, de mens is immers in essentie een gemeenschapswezen en dus is het noodzakelijk om continu de gewetensvorming te scherpen. Adam Smith legt verband tussen gevoelens en morele oordelen. Daarmee behoren moraliteit en gevoelens bij uitstek tot het terrein waar de politiek zich mee zou moeten bemoeien.⁸

Gevoel en moraliteit in de politieke context

Het liberale gedachtegoed is ontstaan tijdens de Verlichting. In die tijd is het concept ontwikkeld van de rationele mens, de *homo economicus* die op rationele gronden tot zijn keuzes komt.

De VVD bouwt op deze principes voort en tot op de dag van vandaag valt de partij in haar uitingen op door inhoudelijke feitelijkeheid. Neem bijvoorbeeld Mark Rutte die tijdens de campagne in *Netwerk* werd geconfronteerd met beelden van een huilende bijstandsmoeder. In plaats van eerst empathie met de bijstandsmoeder te tonen^B, en dan aanhakende bij die empathie, verontwaardiging jegens degenen die haar dit hebben aangedaan (namelijk degenen die haar verkeerd hebben voorgelicht), komt de VVD de volgende dag met feitelijke, doch kille berekeningen om aan te tonen dat die bijstandsmoeder er niet op achteruit zal gaan. Daarmee negeert de partij het feit dat veel kiezers, ook (potentiële) VVD-stemmers in het hart zijn getroffen met de beelden van een huilende

moeder (want wat is er aangrijpender dan een moeder die niet meer goed voor haar kinderen kan zorgen?).^C Kille berekeningen kunnen het gevoel niet wegnemen dat de VVD zich onvoldoende bekommert om de zwakkere in de maatschappij. Sterker nog, door deze reactie wekt de VVD ten onrechte de indruk alleen op te komen voor de rijken en sterken in de samenleving.

Wat is het eindresultaat van het beeld van de huilende moeder gecombineerd met de juiste berekeningen van de VVD? Een bevestiging van het beeld dat de VVD een kille, koude partij is die ten koste van alles opkomt voor de belangen van de mensen die het al goed hebben. Een partij die niet past bij de identiteit en de (familie)waarden die veel kiezers koesteren. Een partij zonder moraliteit. De kracht van emoties boven de rationele feiten dient niet onderschat te worden.

Is emotie sterker dan ratio?

Uit neurowetenschappelijk onderzoek blijkt, dat de meeste van onze gedachten en handelingen onbewust zijn. Zo schrijft de emeritus hoogleraar Rechtspsychologie Hans Crombag: 'Er zijn redenen om aan te nemen dat een goed deel van het menselijk gedrag automatisch is in de zin dat het zijn oorzaak vindt in aspecten van de omstandigheden die niet bewust overwogen worden. Via een proces van *preconscious processing*, dat wil zeggen zonder tussenkomst van het bewustzijn, leidt dit tot passend gedrag.'⁹ Hij voegt er aan toe: 'Uit werk van Joseph LeDoux weten wij, dat wij alles wat wij waarnemen binnen 0,25 seconde gevoelsmatig waarderen en dat er een directe, subcorticale verbinding is. Deze verbinding wordt door LeDoux "the low road" genoemd en loopt tussen de hersencentra waar deze waardering plaatsvindt – de amygdala en de aanliggende structuren van de thalamus en de eveneens subcorticale centra die de daarbij passende toenaderings- of vermijdingsreactie in gang zetten.'¹⁰

Met andere woorden: wij handelen vaak zonder er eerst bewust over te hebben nagedacht. We zijn ons nog minder bewust van de concepten waarop ons denken gebaseerd is. 'Wanneer we praten gebruiken we een uitgebreid systeem van concepten, maar we zijn ons meestal niet bewust van wat deze concepten zijn en hoe ze samenhangen in een systeem,'¹¹ aldus de sociolinguïst George Lakoff.

Conceptuele metaforen

We zijn ons er niet van bewust, maar we maken veelvuldig gebruik van conceptuele metaforen en we zijn ons er nog minder van bewust dat die metaforen een

B Empathie uitsluitend in de zin van 'we begrijpen dat je in tranen uitbarst als je hoort dat je er zo op achteruit zou gaan'.

C Een praktijkvoorbeeld kan worden gegeven over het rechtzetten van fouten in het IPCC-rapport. Robbert Dijkgraaf gaf in een artikel van het *Financieel Dagblad* op 29 december 2010 aan 'de discussie laat ook zien hoe moeilijk het is emoties met feiten te bestrijden'.

sterke invloed op ons uitoefenen op onbewust niveau. Sterker nog, een groot deel van de keuzes die we maken, vloeit voort uit de conceptuele metaforen die we gebruiken.

Een voorbeeld van een conceptueel metafoor is de manier waarop we moraliteit meestal bespreken in termen die komen uit de wereld van financiën en boekhouding. Voorbeelden daarvan zijn: 'ik zal je terugbetalen' en 'ik zal je betaald zetten'; 'je hebt mij een gunst verleend' of 'ik sta bij je in het krijt'. We praten over moraliteit niet alleen in zulke financiële termen, onbewust denken en voelen we ook in zulke termen.

De staat is onze familie

Waarom is deze constatering over onbewust denken in conceptuele metaforen zo belangrijk voor de VVD? Lakoff betoogt in zijn boek op overtuigende wijze dat onze politieke voorkeuren vooral beïnvloed worden door onze familiewaarden. Hij laat zien dat in de Verenigde Staten de Democraten en Republikeinen sterk van elkaar verschillende moreelconceptuele systemen hanteren. Bij die verschillende conceptuele systemen horen ook verschillende metaforen. Een voorbeeld dat Lakoff vaak gebruikt is de volgende: Republikeinen vinden iedere cent belasting – in principe – een cent te veel. Geen mens vindt het leuk om belasting te betalen. Toch is de insteek van Democraten fundamenteel anders dan die van Republikeinen. Democraten onderkennen dat een burger belasting moet betalen bijvoorbeeld voor gemeenschappelijke voorzieningen als infrastructuur of goede scholingsmogelijkheden voor iedereen. Een term als 'tax relief' is dan ook een typisch Republikeinse metafoor. Veel Democraten maken de fout de metafoor 'tax relief' over te nemen van de Republikeinen (*framing*), terwijl een Democraat niet principieel tegen belastingen is. Lakoff betoogt dat Democraten ervoor zouden moeten waken sowieso nooit een metafoor van de Republikeinen te gebruiken. Naar zijn mening zouden Democraten in dit geval een uitdrukking als 'tax cut' moeten introduceren en consequent moeten gebruiken. Lakoff toont vervolgens aan dat verschillende familiemodellen aan de basis staan van de verschillende morele concepten en prioriteiten.

We beleven een staat als een familie. In de termen van Lakoff kennen we, op onbewust niveau, een automatische metafoor van de staat als familie. En die familiewaarden verschillen al naar gelang van de levensvisie die we hanteren.

Is de staat een 'strict father' of een 'nurturant family'?

Lakoff onderscheidt ruwweg twee familiemodellen: 'the strict father' en 'the nurturant family'. Deze indeling past goed bij het Amerikaanse politieke systeem dat maar twee grote politieke partijen kent. Net zo goed als iedere politieke partij meerdere groeperingen

en flanken kent, zo kent Lakoffs tweedeling vervolgens vele verfijningen.

Voor de helderheid worden hier eerst de twee Amerikaanse familiemodellen kort toegelicht.^D In de VS is 'the strict father' gebaseerd op godsdienstige gronden: God als hoogste autoriteit en daarvan afgeleid de vader als de hoogste autoriteit binnen een gezin. In dit soort gezinnen heeft de vader altijd gelijk, zelfs als hij ongelijk heeft. Kinderen worden opgevoed zonder rekening te houden met hun individuele eigenschappen. Voor alle kinderen geldt hetzelfde, zij krijgen veel discipline en hard werken bijgebracht. De vader legt ook de waarden en normen op. Er is geen ruimte voor discussie of vragen daarover. Lakoff betoogt dat er een sterke correlatie bestaat tussen mensen met 'strict father' waarden en aanhangers van de Republikeinse Partij.

In 'nurturant families' is er geen vaste hoogste autoriteit ten koste van alles. Er is ruimte om rekening te houden met individuele wensen en eigenschappen en het gaat er bij de opvoeding om een kind tot volledige ontplooiing te laten komen. Er bestaat geen 'one size fits all' in de opvoeding. Er is ruimte voor discussie, vragen en afwijkende waarden en normen. In de Verenigde Staten zijn aanhangers van dit familiemodel vaak bij de Democraten te vinden, aldus Lakoff.

In Nederland kennen we veel meer politieke partijen dan in de VS, vandaar dat we zowel bij de VVD als bij het CDA, de SGP, de CU, de SP en de PVV elementen van 'strict father' terugvinden. Bij het CDA, de CU en de SGP is dit, net als in de VS, op godsdienstige fundamenten gebaseerd. Bij de VVD niet. Het verklaart waarom er zoveel kiezers tussen CDA en VVD zweven, terwijl de ene partij zich op de bijbel beroept en de andere juist niet. Bij een deel van de VVD en bij D66 vindt men vervolgens duidelijk elementen van 'nurturant family'. En ten slotte vindt men bij de socialisten en een deel van de christendemocraten een soort hang naar 'veel verdergaande zorg van overheidswege' die in de VS praktisch onbekend is. Het is de vraag of in Nederland de belangrijkste scheidslijn dezelfde is als in de VS. Het belangrijkste wat VVD stemmers bindt is waarschijnlijk het geloof in de kracht van het individu en het recht van het individu op keuzevrijheid.

De zwevende kiezer

Dit alles wil niet zeggen dat mensen altijd vanuit één

^D Noot van de auteur: het zou interessant zijn voor Nederland een vergelijkbaar model op te stellen. De eerste vraag zou dan zijn of we in Nederland wel van dezelfde principiële waarde als in de VS zouden moeten uitgaan. Daarbij moeten we niet vergeten dat in de VS godsdienst en de kerk een veel grotere en belangrijker rol spelen dan in Nederland. Ook een Democraat is kansloos als hij niet regelmatig een kerk bezoekt of een eed zwerft op de bijbel: 'So help me God'.

coherente ideologie opereren. Integendeel, mensen hanteren vaak meerdere modellen die onderling inconsistent zijn: mensen kunnen bijvoorbeeld privé de 'nurturant family' waarden aanhangen en op hun werk de 'strict father' waarden. Juist onder mensen die niet dominant vanuit één model opereren, treft men veel zwevende kiezers aan.

Familiewaarden, politieke voorkeur en metaforen

Lakoff betoogt dat het de Republikeinen is gelukt om bijvoorbeeld het grootste deel van de arbeiders aan zich te binden, door een beroep te doen op familiewaarden. Als deze zuiver op basis van (financieel) eigenbelang zouden stemmen, zouden ze immers Democratisch moeten stemmen. Voor de ouderen onder ons: Archie Bunker stemt echter meestal op de Republikeinen, omdat hij met de Republikeinen de moraal van de 'strict father' deelt. Deze moraal is voor hem onbewust belangrijker dan zijn financiële eigenbelang.

Het liberalisme, gevoelens en moraliteit

Patrick van Schie, directeur van de Teldersstichting, wijdde een interessant artikel aan *The theory of moral sentiments* van Adam Smith in *Liberaal Reveil*.¹² Daarin herinnert hij ons eraan dat de geestelijk vader van het liberalisme zeer veel aandacht besteedt aan moraliteit. Liberalisme is bij uitstek een sociale ideologie. Het liberalisme gaat ervan uit, dat individuen zich richten op elkaar, zich ook verplaatsen in elkaars positie en dit combineren met het behartigen van hun eigenbelang.

Smith legt in zijn boek een verband tussen gevoelens en morele oordelen. Zoals in de derde mythe al aangehaald is, is volgens Smith moraliteit niet iets wat ons opgelegd is door God of Allah, maar een voortbrengsel van het sociaal verkeer tussen mensen. Het oordeel over deugd en ondeugd van een handeling wordt grotendeels bepaald door de mate van overeenstemming over de intentie van de handeling, tussen degene die handelt en de toeschouwer. Het oordeel over het nut van de handeling is van veel minder belang en legt aanmerkelijk minder gewicht in de schaal.

In het huidige politieke debat is het zo dat de christendemocraten en de socialisten het alleenrecht op moraliteit en zorg voor de mensen naar zich toe hebben getrokken. Zij zetten de VVD neer als een partij die niet taalt naar moraliteit, die alleen het ethos van het eigenbelang propageert en er vooral is om het belang van de rijken en de machtigen te verdedigen. Iedereen die de VVD beter kent, weet dat de VVD bestaat uit betrokken mensen en dat kilheid binnen de partij ver te zoeken is. Helaas weet het gros van de kiezers dat niet. Dat zou niet erg zijn, als het de kiezer koud zou laten. Voor de kiezer is moraliteit en betrokkenheid echter zeer belangrijk.

Naar herkenning bij een bredere kiezersgroep

De vraag was wat de VVD moet doen om de verkiezingen van 2015 te winnen. Inmiddels is algemeen aanvaard, dat de overwinning afhangt van het winnen van de zogenaamde zwevende kiezer. Wil de VVD dus de volgende verkiezingen winnen, dan zal zij meer zwevende kiezers moeten gaan aanspreken en ook op andere thema's dan economie en veiligheid. In potentie moet dat mogelijk zijn. De liberale beginsele spreken een groot deel van de D66 stemmers en een deel van de christendemocraten bijzonder aan. De VVD kan haar kansen aanzienlijk vergroten als zij zich losmaakt van de drie mythes die haar nu nog gevangen houden en mensen weer gaat aanspreken op het onbewuste niveau met zaken als waarden en normen, emoties en moraliteit.

Drs. D. Gidaly is juriste en heeft een groot deel van haar leven in de telecommunicatie gewerkt. Tegenwoordig is zij kandidaat gemeenteraadslid voor de VVD. Daarnaast heeft zij een bedrijf. Tijdens het schrijven en het redigeren van deze bijdrage heeft zij het artikel door veel mensen laten lezen. Daarbij heeft zij een aantal zeer heftige reacties gekregen. Mocht u willen reageren dan kan dat op haar blog: <http://www.gidaly.nl/blog>.

Noten

- 1) <http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/266080/Peiling-VVD-nog-steeds-grootste-CDA-verliest-20-zetels.html>; <http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/267819/Rutte-Prachtige-overwinning-VVD-keuze-voor-economie.html>.
- 2) G. Lakoff, *Don't think of an white elephant!*, 2004.
- 3) D. Kahneman & A. Tversky, 'Prospect theory: An analysis of decision and risk', *Econometrica*, XL VII, 1979, pp. 263-291.
- 4) I. de Jong, 'Vrouwen houden van groen en links, tijd om een brug te slaan naar een interessante kiezersgroep', *Liberaal Reveil*, 50^e jaargang, nummer 1, pp. 39-40.
- 5) Zie bijvoorbeeld de discussie op Liberaal Vrouwen Netwerk op LinkedIn. Ook in die discussie gingen de deelnemers vooral op zoek naar onderwerpen die vrouwen zouden kunnen aanspreken zoals kinderopvang. http://www.linkedin.com/groupItem?view=&gid=2490512&type=member&item=16388452&qid=8d37f1f1-dac0-4ffb-9002-690f9b75497d&goback=%2Egmp_2490512/.
- 6) D. Tannen, *You just don't understand. Women and men in conversation*, 1991.
- 7) A. Smith, *The theory of moral sentiments*; P.G.C. van Schie, 'Adam Smith', *Liberaal Reveil*, 51e jaargang, nummer 2, 2010, pp. 75-84.
- 8) H. Naoum Némé, 'Over de kredietcrisis, het bankwezen en de morele risico's', *Liberaal Reveil*, 51e jaargang, nummer 1, 2010, pp. 41-49, p. 48.
- 9) H. Crombag, *Over psychologie en recht*, p. 27.
- 10) *Ibidem*, p. 28.
- 11) G. Lakoff, *Moral politics*, p. 4.
- 12) P.G.C. van Schie, 'Adam Smith'.

– Frits Bolkestein –

De afgelopen tijd is er veel gespeculeerd over de toekomst van de Europese Unie. Met name waar het de financiën betreft bestaan er controverses met heftige discussies tot gevolg. Hoe en door wie moeten de Griekse puinhopen worden opgeruimd? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat de Europese begroting niet nog verder uit zijn voegen barst? Op 14 februari jongstleden heeft Frits Bolkestein voor de AECA-NL (de Nederlandse afdeling van de *American European Community Association*) een toespraak gehouden over de toekomst van de Europese Unie waarin hij enkele zwakke punten van de Unie – de alsmaar groeiende begroting, het overdaad aan initiatieven binnen de Europese Commissie, de geboortegebreken van de muntunie en de uitbreiding – aan de kaak stelde. Onderstaande bijdrage is een bewerking van deze toespraak.

De opkomst en ondergang van imperia blijven intrigeren, waarbij het beroemdste voorbeeld uiteraard het Romeinse Rijk is. Over het verval daarvan zijn bibliotheken volgeschreven. Ook de opkomst en verval van het Britse Rijk heeft veel historici geïnspireerd. En tegenwoordig hebben velen het over de ondergang van de Pax Americana en spreken dan van *imperial overstretch*.

Gevoelens van verval hebben ook Nederland bevangen en wel aan het einde van de achttiende eeuw, toen Patriotten tegenover Prinsgezinden stonden. Vooral de Patriotten betreurden het verval van Nederland na de vijftig glorieuze jaren van 1620 tot 1670 toen de Republiek een Europese en dus een wereldgrote-mogendheid was. Dit verval had een economische oorzaak die niet onmiddellijk als zodanig werd erkend. De basis van het Hollandse welvaren was de stapelmarkt, in het bijzonder van Amsterdam waarop 'de hele economische structuur van Nederland rustte.'¹ Nieuwe ontwikkelingen maakten het mogelijk het dure Amsterdam te vermijden en de goederenstroom direct van verkoper naar koper te leiden. Dit zou tegenwoordig *disintermediation* genoemd worden. Het was een geval van de remmende voorsprong.

Nu is de Europese Unie geen rijk. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw was de gangbare theorie in ons land dat de EU zich zou moeten ontwikkelen tot een federatie. Dit zou betekenen dat Nederland in het grote Europa een plaats zou innemen als die van Beieren in de Bondsrepubliek Duitsland. Wij zijn daar in de jaren negentig en in de nieuwe eeuw terecht van teruggekomen. Elders in Europa is het niet anders. Alleen de Belgen zijn nog federaal gezind omdat zij denken dat hun communautaire problemen in een federaal Europa zouden oplossen.

De Europese Unie is dus geen federale staat. Zij is een conglomeraat van staten die hebben afgesproken bepaalde taken op federale wijze ter hand te nemen en zich aan bepaalde regels te houden. Of zij dat doen, is

een tweede, waarover later meer.

Dat conglomeraat van staten dat de Europese Unie wordt genoemd, heeft heel duidelijk een opkomst gekend. Bij zijn oprichting in 1957 had het drie doelstellingen: (1) de oorlogsschade herstellen; (2) oorlog tussen Duitsland en Frankrijk voorgoed onmogelijk maken; en (3) de Sovjets buiten de deur houden. De EU heeft die drie doelstellingen op briljante wijze bereikt, ook al was de derde doelstelling eerder een zaak van de NAVO dan van de EU. Wij zijn rijk als nooit tevoren; oorlog tussen lidstaten is nu ondenkbaar; en de Sovjet Unie bestaat niet meer. In de jaren tachtig kwam daar een effectieve interne markt bij die nu naar mijn mening als de belangrijkste pijler van de EU beschouwd moet worden. Sommigen voegen de muntunie daaraan toe, maar daar is het laatste woord nog niet over gezegd.

De opkomst van de Europese Unie is dus heel duidelijk. Is zij nu in verval? Ik ben bang dat zij over haar hoogtepunt heen is indien de EU doorgaat op de huidige weg. De diepere oorzaak daarvan is overdaad, die zoals bekend schaadt.

Het Europese Parlement

Het Europees Parlement leeft in een federale fantasie. Het wil in alles 'meer Europa', zoals dat wordt genoemd. Soms is dat nodig maar lang niet altijd. Bovendien zijn de Europese bevolkingen sceptisch. Het Parlement is legitiem want het is langs reguliere weg verkozen. Maar het is niet representatief want het vertolkt niet langer de meningen van de mensen in het land. Dit is het democratisch tekort: onverkozen bureaucraten hebben veel macht maar kunnen niet door de Europese burgers worden gecontroleerd omdat het Europees Parlement hun wensen niet weerspiegelt. Het is overigens een merkwaardig Parlement want het kent geen oppositie. Wel ten aanzien van bepaalde voornemens, zoals de richtlijn over het dienstenverkeer, maar niet ten aanzien van de slagzin van 'meer

Europa'. De paar parlementariërs die eurokritisch zijn – zelf noemen zij zich eurorealisten – worden voor dorpsgekken versleten.

Zo wil het Europees Parlement meer geld in een tijd dat iedere minister van Financiën moet krom liggen vanwege de bezuinigingen. Dit alleen al geeft aan hoezeer het Parlement onder een kaasstolp leeft, opgesloten in het eigen gelijk. 'Als wij niet meer geld krijgen', wordt dan gezegd, 'kan de EU de gemeenschappelijke diplomatieke dienst niet opzetten.' Het Parlement vergeet dat het dit geld heel wel binnen de huidige begroting kan vinden. Van het Regionale Fonds wordt bijvoorbeeld slechts een deel besteedt. Bovendien krijgen ook de rijke lidstaten geld uit dat Fonds, wat natuurlijk onzin is. Met het Cohesie Fonds is het niet anders.

Een ander voorbeeld wordt genoemd door de landbouwuitgaven. Die hangen niet meer samen met de productie. Zij belonen boeren vooral voor lokale diensten, zoals landschapsbeheer. Dat gedeelte van de landbouwbegroting zou beter gerepatriëerd kunnen worden door dergelijke betalingen aan de nationale overheid over te laten. Dit zou eveneens de Europese begroting verlichten. Het is duidelijk dat een kritische beschouwing van de huidige begroting nog heel wat ruimte zou opleveren. Hierbij speelt de Europese Rekenkamer tevens een essentiële rol.

Het Europees Parlement is nu met het idee van de euroobligaties, de *Eurobonds*, gekomen. Vooral de voormalige minister-president van België Guy Verhofstadt, nu voorzitter van de liberale fractie in het Europees Parlement, is daarvan gecharmeerd.² Het idee is dat deze euro-obligaties de overheidsschulden van de PIGS – Portugal, Ierland, Griekenland en Spanje – over zouden nemen. Dat is mijns inziens een slecht plan en wel om twee redenen. De eerste reden is de rente, die een Europees gemiddelde zou zijn, dus meer dan wat Nederland en Duitsland nu betalen. Wij zijn nu al nettobetalers. Die euro-obligaties zijn daarmee voor ons en de Duitsers onaantrekkelijk. De tweede reden is echter essentiëler. Zo is gebleken dat de lidstaten de hand niet houden aan afspraken in EMU-verband. Het enige wat landen met een slecht economisch beleid kan disciplineren, is de markt. Euro-obligaties stellen die landen in staat zich daarvan af te schermen. Hun verantwoordelijkheid wordt dan verdund terwijl die juist zou moeten worden versterkt. Dit zou een zeer onwenselijke ontwikkeling zijn.

Er zou een nieuwe wind in het Europees Parlement moeten waaien, maar het is zeer discutabel of dat zal gebeuren. Bij de verkiezingen voor dat Parlement zullen diegenen die zich kandidaat stellen de Europese Unie ver-

der willen uitbouwen. Zij zullen onderling wedijveren door zich zo Europees mogelijk te profileren. Worden zij verkozen dan komen zij terecht in een gezelschap van 700-plus leden dat onderhevig is aan een grote mate van politieke correctheid, samen te vatten met de spreuk 'meer Europa': *they will go native*. Het blijft dus zaak op te letten, vooral ten aanzien van de financiën. Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland hebben het plan opgevat, de begroting van de EU de komende jaren vast te pinnen op het huidige niveau. Een nulgroei dus. Dit is een goed voornemen dat Nederland terecht ondersteunt.

De Europese Commissie

De Europese Commissie telt 27 leden, voor iedere lidstaat één. Dat zijn er naar mijn idee te veel. Sommige eurocommissarissen hebben maar een halve dagtaak of minder. Maar iedere commissaris wil bekend worden, zo niet beroemd. Dat kan alleen als zij initiatieven nemen, nodig of niet. Daarbij denken zij wellicht aan het gezegde van de Amerikaanse journalist H.L. Mencken dat politici niet bekend worden door het besparen van geld, maar door het uitgeven daarvan.

Een voorbeeld van een volstrekt verkeerd initiatief is dat de Europese Commissie meent dat de uitkomst van een marktproces niet zomaar mag worden aanvaard. Eerst wil de Commissie weten of consumenten tevreden zijn. Daartoe wil zij enquêteformulieren in zee sturen. Zijn consumenten naar de mening van de Commissie niet tevreden, wil zij kunnen ingrijpen. Dit voorstel is belachelijk want miskent de aard van een marktproces totaal. Als een model van Toyota niet bevalt, zullen consumenten dat model niet kopen en zal Toyota worden gedwongen, zijn model bij te stellen. De Europese Commissie is daar niet voor nodig.

De beste medicijn tegen deze overdaad aan initiatieven is de Commissie inkrimpen tot het aantal, dat noodzakelijk is om het dagelijks bestuur van de Europese Unie te vormen. Naar mijn idee zouden dat er twaalf moeten zijn. De vraag is echter hoe dit georganiseerd zou moeten worden.

Binnen de internationale politiek zijn daar verschillende voorbeelden van te vinden. Zo kent de Veiligheidsraad vaste leden en wisselende leden; het Internationaal Monetair Fonds kent leden die andere leden vertegenwoordigen – Nederland vertegenwoordigt onder andere Kazachstan –; en een derde voorbeeld is de Europese Investeringsbank, de EIB. Daar wordt één zetel voor de Benelux gereserveerd: vijf jaar voor Nederland, vijf voor België en twee voor Luxemburg.

De Europese Unie zelf heeft het beginsel van roulatie aanvaard, maar dat zou dan voor alle landen gelden. Dit beginsel heeft twee belangrijke nadelen. Ten eerste zou er dan een tijd komen, dat de Commissie

het zou moeten stellen zonder Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk of Duitsland. Een dergelijke Commissie zou niet geloofwaardig zijn. Ten tweede zouden deze lidstaten onder ogen moeten zien dat zij gegevener tijd geen plaats in de Commissie zouden hebben. Zij zullen zich daartegen willen indekken door ervoor te zorgen dat zo veel mogelijk directeuren-generaal hun nationaliteit zouden hebben. Ongeclausuleerde rotatie zou derhalve het ambtenarenapparaat nog meer politiseren dan nu al het geval is.

Naar mijn idee zouden we het volgende voorstel moeten overdenken. De EU kent grote lidstaten en kleine. Er zijn zes grote: Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk; op enige afstand gevolgd door Italië, Spanje en Polen. Zij verdienen allen een vaste zetel. Dan blijven er 6 zetels over voor de 21 kleine lidstaten. Deze zetels zouden vervolgens geografisch verdeeld kunnen worden: een zetel voor Scandinavië plus het Balticum; een zetel voor de Benelux enzovoorts.

Velen zullen tegenwerpen dat dit het verfoeide directorium der groten is. Maar ten eerste zijn die groten het lang niet altijd eens: zie Irak. En ten tweede zal altijd worden geluisterd naar iemand die op welsprekende manier een goed doortimmerd standpunt verkondigt.

In hoeverre deze inkrimping mogelijk is, zal moeten blijken, in het bijzonder omdat Ierland is omgekocht met de belofte, altijd een eigen commissaris te houden, toen het aarzelde voor het Verdrag van Lissabon te stemmen. Aan de andere kant zullen landen als Kroatië, Servië, Montenegro en Albanië allen op een gegeven moment lid worden. Het zou onwerkbaar worden wanneer al deze landen een commissaris zouden hebben die zich wil bewijzen door initiatieven te nemen.

Lidstaten spelen overigens een essentiële rol wanneer een corrupte instelling van de Europese Unie tot de orde geroepen moet worden. Zo weet Maarten Engwirda, voormalig D66-fractievoorzitter in de Tweede Kamer en vijftien jaar lid van de Europese Rekenkamer, te vertellen dat leden van de Rekenkamer 'jarenlang onregelmatigheden en fraude hebben verdoezeld'. De ommekeer, zegt Engwirda, kwam 'met de beoordeling van ons werk door Rekenkamers uit andere landen'.³ Deze rol van de lidstaten geldt niet alleen voor dit incident, maar ook voor een op hol geslagen Europese Commissie. Het is nu mogelijk voor een eenvoudige meerderheid van de parlementen van de lidstaten een voornemen van de Commissie te verwerpen. Dit is een belangrijke rem op onzinnige voorstellen, die echter wel vereist dat de betreffende parlementariërs een adequaat internationaal netwerk vormen. Het is betreurenswaardig dat dit tot op heden nog niet het geval is.

De muntunie

De muntunie kan alleen functioneren als alle lidstaten zich aan de regels houden, die zijn vastgelegd in het Stabiliteits- en Groeipact. Dit pact, dat bij de aanvang in Dublin werd opgesteld, bevat twee belangrijke criteria: de nationale schuld zou niet meer dan zestig procent van het Bruto Binnenlands Product (BBP) mogen bedragen en het jaarlijkse tekort zou niet meer dan drie procent van het BBP mogen zijn. In Dublin werd *plechtig* beloofd dat lidstaten van de muntunie zich *stipt* aan de regels zouden houden, maar in 2003 besloten Duitsland en Frankrijk zich toch maar niet aan dat pact te houden. Dat is een ernstige zaak want als een plechtige overeenkomst na een klein aantal jaren al in de prullenmand ligt, aan welke afspraak van de EU kan men dan nog geloof hechten?

Vooral de houding van de Duitsers wekte bevreemding omdat zij zo hadden aangedrongen op de strenge regels van het Stabiliteitspact. Zij preekten water maar dronken wijn. Toentertijd heb ik samen met voormalig minister van Financiën Gerrit Zalm geprobeerd Italië buiten de muntunie te houden. In Italië werd Zalm bijgevolg *il perfido* (de verrader) of *il duro* (de harde) genoemd. Zelf ben ik naar Berlijn gegaan om met Hans Tietmeyer, de toenmalige president van de Deutsche Bundesbank, te praten over de toetreding van Italië. Hij zei: 'Ach mijnheer Bolkestein, uw land en uzelf hebben zo'n uitstekende reputatie, waarom kaart u deze hachelijke zaak niet zelf aan? U bent politicus, ik ben maar een ambtenaar.' Bondskanselier Merkel heeft zich onlangs verontschuldigd voor het gedrag van Duitsland in 2003. Dat geeft in ieder geval hoop voor de toekomst.

De muntunie lijdt aan twee geboortegebreken. Ten eerste is er geen centrum dat sancties kan opleggen aan staten die zich misdragen. Het huidige verdrag voorziet in sancties maar daar moet een meerderheid van lidstaten voor zijn. Dit is nu in die zin versterkt dat alleen een meerderheid sancties kan tegenhouden. Het is echter maar de vraag hoe dit in de praktijk uitwerkt. Dit is overigens de reden waarom bij mijn weten geen Amerikaan ooit in de muntunie heeft geloofd.

Het tweede geboortegebrek is nog ernstiger. Dit is dat er één rente is voor twee landengroepen met verschillende economische culturen: *one size fits all*. Een Noord-Europese groep lidstaten, grof gezegd, wil zich houden aan de discipline van de markt terwijl een groep mediterrane lidstaten zijn heil zoekt bij een regulerende overheid. De gevolgen hiervan zijn nu zichtbaar. Zoals Herman van Rompuy terecht opgemerkt, werkte de euro als een slaappil, die landen toestond een *dolce far niente* te praktiseren. Het verschil in concurrentiekracht tussen sommige mediterrane landen en Duitsland is nu opgelopen tot 35 procent.

Op 6 november 1991 zei Bondskanselier Helmut Kohl tegen de *Bundestag*: ‘Die Politische Union ist das unerlässliche Gegenstück zur Wirtschafts- und Währungsunion’, ‘De politieke unie is de onvermijdelijke pendant van de muntunie.’⁴ Welnu, zeggen sommigen, als dat zo is, laten wij dan een politieke unie vormen, dat wil zeggen een Europese Federatie. Daartegen bestaan echter twee argumenten.

Het eerste is, zoals reeds opgemerkt, dat alleen de Belgen – en de elite van de Europese instellingen – een dergelijke federatie willen. De Britten beschouwen haar als de verfoeide *European Superstate*. De Polen zeggen dat zij veertig jaar onder Moskou hebben gezeten en niet nu onder Brussel willen zitten. Ga zo maar door.

Het tweede bezwaar is dat in een federatie Duitsland en Nederland kunnen worden overstemd. Daar hebben de Duitsers geen behoefte aan en wij ook niet.

Tot slot, de uitbreiding

Nu dan, ten slotte, de uitbreiding. Ik heb de toetreding van acht Oost-Europese landen toegejuicht omdat ik vond – en vind – dat Boedapest en Praag thuis horen in het hart van Europa. Ik ben veel terughoudender over Bulgarije en Roemenië. Die moesten in 2007 lid worden, omdat de Europese Raad, dat wil zeggen het gezelschap van regeringsleiders, dat wilde. Hier wreekt zich het feit dat de leden van die Raad, behalve Jean-Claude Juncker van Luxemburg, die ook minister van Financiën van dat land is, geen benul hebben van de manier waarop de EU functioneert. Inmiddels is afgesproken dat bij toekomstige toetredingsonderhandelingen nooit meer een datum zal worden genoemd. Maar nu is het kalf verdronken: Bulgarije en Roemenië zijn tien jaar te vroeg lid geworden.

Ben ik kritisch ten aanzien van de Balkan, wat betreft Turkije ben ik vierkant tegen. Ik heb daar twee redenen voor. Ten eerste is Turkije geen Europees land. En ten tweede zou de toetreding van Turkije leiden tot die van de Oekraïne en daarmee is het hek van de dam.

Wat is mijn conclusie? Europees Parlement en Commissie zouden het moeilijkste moeten doen dat van politici kan worden gevraagd: *minder*. Ik noem dat: meesterlijke inactiviteit. *In der Beschränkung zeigt sich der Meister*. Gebeurt dat niet – wat waarschijnlijk is – dan kan een reactie van de lidstaten niet uitblijven. En die zal niet mals zijn.

Tot slot met betrekking tot de muntunie: we zullen de huidige crisis wel te boven komen. Weliswaar met kleerscheuren maar niettemin. Het is evenwel te vrezen dat na enige tijd een nieuwe crisis zal volgen want de twee geboortedefecten – geen automatische sancties en *one size fits all* – zullen blijven bestaan. Alles bijeen geen aanlokkelijk perspectief.

Prof.mr.dr. F. Bolkestein is onder meer voormalig VVD-leider en voormalig president-curator van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten

- 1) E.H. Kossmann, ‘De Lage Landen 1780-1840’, *Elsevier*, 1976.
- 2) G. Verhofstadt, ‘Het beste antwoord is: integratie’, *de Volkskrant*, 13 december 2010.
- 3) M. Peepkorn, “Sabotage en fraude in Europese Rekenkamer”, *de Volkskrant*, 11 januari 2011; ‘Rekenkamer ontkent, Engwirda voelt zich “geschoffeed”’, *de Volkskrant*, 14 januari 2011.
- 4) O. Issing, ‘Gefahr für die Stabilität’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 november 2010.

MULTICULTURELE SAMENLEVING LOOS BEGRIP; DISCRIMINATIE KANKER IN ONZE SAMENLEVINGW

– Hans van Baalen –

Er wordt in het huidige integratiedebat veel gesproken over thema's als 'multiculturalisme' en 'burgerschap'. Met name de eerste term – multiculturalisme – is zeer beladen en volgens Hans van Baalen scheidt deze term voornamelijk onduidelijkheid. In de Nelson Mandela-lezing 2011, die hij op 11 februari te Den Haag mocht verzorgen en in het teken stond van 'vrijheid en multiculturaliteit', zette hij uiteen waarom de term zo problematisch is. Tevens stelde hij dat je in Nederland nooit gediscrimineerd mag worden en dat wij allen – allochtonen en autochtonen – Nederlanders zijn, die door dit Nederlandse burgerschap met elkaar zijn verbonden. Daarbij zouden wij een voorbeeld moeten nemen aan de Verenigde Staten. De hieronder volgende bijdrage is een weergave van deze lezing.

Nelson Mandela's kernboodschap was en is dat wij allen mensen zijn, niet door geloof of ras gescheiden. Allen hebben gelijke rechten onder de wet. Iedereen is gelijk voor de wet en de wet is voor iedereen gelijk. In 1949 was dit al de basis van het actieprogramma van de Youth League van het ANC. Ondanks persoonlijke vervolging door het apartheidsbewind, gedurende bijna drie decennia, heeft Mandela zich niet overgegeven aan haat richting zijn onderdrukker of de blanke bevolking namens wie dat bewind zei te handelen. Hij is terecht een voorbeeld en het is een eer om een lezing, die zijn naam draagt, te mogen houden. Het is eveneens een eer dat als eerste liberaal te mogen doen. De organisatoren hebben mij gevraagd daarbij de thema's multiculturaliteit en vrijheid te behandelen. Multiculturaliteit is vandaag de dag een beladen term. Ik kom tot de conclusie dat de term multiculturele samenleving eerder onduidelijkheid scheidt dan helderheid.

Wat betekent het begrip multiculturaliteit? Een samenleving waarin alle culturen gelijk zijn? Wat is cultuur in dit opzicht? Wordt met cultuur eigenlijk etniciteit bedoeld of religie? Valt het begrip multiculturaliteit samen met verzuiling of soevereiniteit in eigen kring? Of wordt ermee bedoeld dat een samenleving, naar de woorden van de helaas onlangs overleden VVD-politicus Henk Vonhoff, veelkleurig is geworden? Dat laatste valt niet te ontkennen. Wie het straatbeeld anno 1950 bekijkt ziet een nagenoeg blanke samenleving. Wie vandaag het straatbeeld bekijkt, constateert dat de inwoners van Nederland hun wortels in alle windstreken hebben. *Elsevier* liet een paar jaar geleden op haar omslag twintig jonge Nederlanders zien en kopte: Een natie verschieft van kleur. Is Nederland daarmee multicultureel geworden? Zijn er andere waarden die ons binden of dreigt een gemeenschappelijke noemer

verloren te gaan? Dat geldt dan toch niet alleen voor nieuwkomers? Heeft de drie-eenheid God, Vaderland en Oranje nog voor iedereen dezelfde betekenis?

Als liberaal stel ik dat we net als Nelson Mandela uit moeten gaan van de wet. In de wet en in het bijzonder de Grondwet zijn onze waarden en onze keuzes vastgelegd. Onze Grondwet grijpt terug op de Acte van Verlatinghe, die de Staten-Generaal op 26 juli 1581 aannamen en waarmee de opstand tegen Philips II werd gelegitimeerd. De koning had het contract met het volk geschonden door de vrijheden en de rechten van het volk te schenden. De burgerlijke vrijheden, de vrijheid van godsdienst en de fundamentele mensenrechten vormen aldus de grondslag van de Nederlandse staat. Een ieder, die deze grondslagen aanvaardt en daarmee een keuze voor het Nederlandschap maakt, is in mijn opvatting Nederlander. Franse hugenoten, Portugese joden en Westfaalse kooplieden konden daarmee hun plaats in Nederland innemen. Indische en Surinaamse Nederlanders volgden later. Nakomelingen van voormalige gastarbeiders uit met name Noord-Afrika en asielzoekers uit de gehele wereld worstelen nu met dit proces. Nederlandschap is een keuze die rechten en plichten impliceert. De staat is seculier, de staat is neutraal en kiest geen partij. Zij verdedigt de vrijheid en biedt bescherming. Multiculturaliteit is een loos begrip, het gaat om burgerschap. Wij zijn allen burgers, wij zijn geen allochtonen of autochtonen, maar Nederlanders.

Ik heb veel waardering voor mensen als Ahmed Aboutaleb, die als respectievelijk wethouder van Amsterdam, staatssecretaris te Den Haag en burgemeester van Rotterdam keuzes heeft gemaakt en een gewaardeerde burger van ons land is geworden.

Ahmed Aboutaleb is daarom burgemeester van alle Rotterdammers en niet van een deel van de stad of haar inwoners. Tijdens een interview dat op 4 oktober 2008 in *Vrij Nederland* werd gepubliceerd, sprak hij de woorden die de mijne zijn: 'Je neemt zelf het besluit naar een ander land te emigreren, het is dan niet meer dan logisch dat je er alles aan doet om er bij te horen. Bijvoorbeeld door de taal onder de knie te krijgen en je in de cultuur van je nieuwe land te verdiepen. Dat je mensen met de wet in de hand daartoe moet dwingen, vind ik absurd. Dat is de wereld op zijn kop!'¹

Eerder had de Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratie van de Tweede Kamer, kortweg de Commissie-Blok, in 2004 geconcludeerd dat die nieuwkomers en hun nazaten die geslaagd zijn in de Nederlandse samenleving dat alleen aan hun eigen inzet en doorzettingsvermogen te danken hebben. Zij hebben het zelf gedaan. Het beleid van de Nederlandse overheid heeft daarop geen positieve invloed gehad. In sommige gevallen was dat beleid zelfs contraproductief. Zo werd onderwijs in zogenaamde allochtone levende talen (OALT) gegeven aan kinderen van immigranten. Berbers uit Noord-Afrika zijn geen Arabieren en spreken een eigen taal. Hun kinderen werden nota bene in Nederland in het Arabisch onderwezen. Hoe diep kun je zinken. Dat is achterstand en sociale uitsluiting bevorderen in plaats van die op te heffen. Frits Bolkestein stelde op 8 september 1991 in een rede voor de Liberale Internationale in Luzern dat religie noch afkomst een beroep op overtreding van de wet mag rechtvaardigen. De besnijdenis van vrouwen is in Nederland verboden. Wie de wet overtreedt, moet worden vervolgd. Een beroep op gebruiken in de Hoorn van Afrika mag niet worden gehonoreerd. De democratische rechtsstaat is superieur aan onvrije samenlevingen van welke snit dan ook. Een politiek-correcte storm stak op toen deze rede enkele dagen later in *de Volkskrant* werd gepubliceerd. Waarom heeft het zolang geduurd voordat nieuwe burgers serieus werden genomen? Waarom heeft Nederland zolang de werkelijkheid ontkend en zich in woorden zonder betekenis uitgedrukt?

Waar van nieuwe burgers mag, nee moet worden gevraagd de wet te respecteren en naar letter en geest na te leven, moet de samenleving zich wapenen tegen discriminatie. Toen ik onlangs op het treinstation in Breda op mijn verbinding naar Brussel wachtte, spraken mij drie jongens aan. Zij zaten op het middelbaar beroepsopleidingsonderwijs en konden geen stageplek krijgen. Volgens de school waren bedrijven in de omgeving luiverig om met hen in zee te gaan. Ik heb de school er toen op aangesproken dat zij dit niet lankmoedig mocht opvatten, maar de bedrijven op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid moesten aanspre-

ken. Desnoods met *naming, blaming and shaming* in het vooruitzicht. De drie jongens kregen uiteindelijk hun stage, die zij met goed gevolg aflegden. Discriminatie ondermijnt een samenleving en raakt niet alleen het individu dat gediscrimineerd wordt. Dat mag niet worden verward met een vrije discussie over problemen in de maatschappij. Het constateren van feiten over schooluitval, criminaliteitscijfers en concreet gedrag valt niet onder discriminatie. Het siert Femke Halsema dat zij bij haar afscheid van de Kamer heeft aangegeven dat het vrije woord dient te worden beschermd en dat zij die zich in het maatschappelijk debat mengen niet moeten worden vervolgd. Een mening hoeft niet te worden gedeeld om te worden beschermd. Politiek-correct denken, waarbij taboes worden geschapen richt meer onheil aan dan confronterende woorden. Hierbij bepleit ik overigens een beschaafde omgang met elkaar. In Paramaribo staan de kerk, de moskee en de synagoge op enkele tientallen meters afstand van elkaar. Surinamers begrijpen dat er dan met waardering over elkaar gesproken dient te worden. Beschaving kan echter niet door de wet worden afgedwongen. Het oproepen tot geweld, waaronder ik ook het aanzetten tot haat reken, dient op basis van de wet strafbaar te blijven, maar daarbij moet het blijven. Spotprenten mogen de spot drijven, daar zijn zij voor bedoeld.

De Grondwet van de Verenigde Staten is mede geïnspireerd door de Nederlandse Acte van Verlatinghe van 1581, waarbij de burger en diens rechten centraal staan en het de taak van de overheid is deze rechten te garanderen. De zwarte burgerrechtenbeweging kon zich op de Grondwet beroepen en behaalde uiteindelijk haar gelijk voor de rechter. Zwarte Amerikanen wilden geen voorrechten, geen aalmoezen, maar burgerrechten. Zij wilden vrije burgers zijn in een vrij land. De wet stond en staat aan hun kant. Dat de burgers van de VS dat bevestigen met een *Pledge of Allegiance* scheidt een onbrekbare band: 'I pledge allegiance to my Flag and the Republic for which it stands, one nation indivisible, with liberty and justice for all.' Deze tekst is sinds 1892 gemoderniseerd, maar het origineel is nog steeds het krachtigst. In de VS is het ondenkbaar dat een korpschef verklaart dat hij de wetten niet zal uitvoeren. Ik spreek hier over een mogelijk verbod op het in het publiek dragen van de boerka. Voor mij is er een groot onderscheid met het dragen van een hoofddoek die het gezicht niet volledig bedekt en een boerka die elke normale communicatie onmogelijk maakt. De uitspraken van de Amsterdamse korpschef zijn een flagrante schending van de scheiding der machten en een aantasting van het gezag van de democratie. Dat de korpschef van Amsterdam zich zo heeft uitgelaten en daarmee wegkomt, is voor

mij onbestaanbaar. Het ondermijnt het vertrouwen in de wet die juist het burgerschap, met name voor nieuwkomers, zijn verbindende waarde geeft. Het gezag, zoals de politie, de rechterlijke macht en andere vertegenwoordigers van de overheid die de burger in een democratie niet kan ontwijken en volledig moet kunnen vertrouwen zijn neutraal en hebben de wet uit te voeren. Zij dienen dan ook geen enkele religieuze, maatschappelijke of politieke voorkeur uit te stralen. Noch hoofddoek, noch kruis, noch partijsymbool mag aan hun uiterlijke verschijning haar neutrale karakter ontnemen. Daarbuiten geldt de vrijheid van de burger zich ook via diens kleding te uiten. Bedrijven mogen natuurlijk wel redelijke kledingvoorschriften stellen wanneer zij door medewerkers naar buiten vertegenwoordigd worden. Voor het overige geldt: over smaak valt niet te twisten. De vraag welk signaal daarvan uitgaat, laat ik aan diezelfde burger om te beoordelen. Om concreet te zijn: op religieuze of maatschappelijke symbolen wordt geen belasting geheven, zoals dat in het Ottomaanse Rijk gewoon was, noch zijn zij aanleiding tot het verlenen van subsidie.

Laten wij in Nederland, naar het voorbeeld van de Amerikaanse traditie, onze Grondwet hooghouden. Laten we uitgaan van burgerschap, burgerrechten en burgerplichten op basis van de wet en niets dan de wet. Laten we discriminatie, op basis van artikel 1 van onze Grondwet, effectief bestrijden zonder het vrije woord te smoren. Vraag met John F. Kennedy niet wat je land voor jou kan doen, maar wat jij voor je land kunt betekenen. Handhaaf de wetten. Bevorder ondernemerschap en eigen initiatief en steun de zwakkeren die niet voor hun lot hebben gekozen in hun streven naar zelfredzaamheid. Vermijd dat slachtoffers zich in hun slachtofferschap opsluiten. Met premier Mark Rutte zeg ik dat je mensen niet op hun afkomst, maar op hun toekomst dient te beoordelen.

In de Amerikaanse traditie, die geïnspireerd is op onze

Nederlandse geschiedenis en onze strijd tegen een onrechtvaardige koning die de burgers hun rechten ontzegde, wil ik een voorbeeld van burgerschap geven dat mij diep heeft geraakt. Tom Lantos en diens vrouw Annette overleefden als Hongaarse joden de Holocaust en moesten in 1950 voor de communisten vluchten, die Hongarije tot een totalitaire politiestaat hadden omgevormd. Zij vluchtten naar de VS. Lantos werd na een succesvolle loopbaan in het zakenleven, uiteindelijk lid van het Huis van Afgevaardigden voor de Democraten. Zijn vrouw Annette leidde mij kort voor zijn dood in 2008 rond in het Congres. Bij een schilderij, waarin de dochters van de Amerikaanse revolutie waren afgebeeld, sprak zij de fantastische woorden: 'Dit zijn de dochters van de Amerikaanse Revolutie. Ik ben ook een dochter van de Amerikaanse Revolutie. Wij hebben dit land gemaakt tot het meest vrije op aarde. Het is mijn land.'

In mijn diensttijd in Bosnië had ik twee vrienden, waarvan ik veel geleerd heb. Mehdi Tianian uit Iran en Tides Brito uit Kaapverdië. Zij waren trots in het Nederlandse leger te dienen. Nederland was hun land geworden. Zij zijn Nederlanders. Tijdens mijn campagne voor het Europees Parlement heeft Abdel Tahraoui zich met veel energie voor mijn verkiezing ingezet. Hij liep stage bij de VVD omdat hij de Tweede Kamer waar het democratisch hart van Nederland klopt wilde leren kennen. Hij is een Nederlander. Wie aan hen komt, komt aan mij. Wij zijn allen Nederlanders, vrije burgers van dit prachtige land en deze prachtige stad.

Drs. J.C. van Baalen is delegatieleider van de VVD in het Europees Parlement.

Noten

- 1) M. van Weezel & M. Kleijwegt, 'Ahmed Aboutaleb: PvdA moet meer oog krijgen voor problemen autochtone kiezers', *Vrij Nederland*, 4 oktober 2008.

– Hans Labohm –

De klimaatproblematiek staat al lange tijd hoog op de politieke agenda. Het idee van (klimaat)urgentie lijkt onder de Europese bevolking echter steeds verder af te nemen. Hans Labohm wijst erop dat onder meer door schandalen als ‘Climategate’ en het selectief ‘winkelen’ in de wetenschappelijke literatuur door het VN-klimaatpanel het klimaatscepticisme onder de burger is toegenomen. In onderstaande bijdrage geeft hij aan dat dit groeiende scepticisme terecht is en dat het huidige klimaatbeleid heroverwogen dient te worden.

De Europeanen lijken zo langzamerhand hun angst voor de opwarming van de aarde (onze schuld!) te verliezen. Opiniepeilingen in verschillende landen laten zien dat ‘klimaat’ dramatisch is gezakt in de rangorde van thema’s waarover de mensen zich zorgen maken. En dát ondanks het feit dat zij de afgelopen twintig jaar werden overspoeld zo niet gehersenspoeld door ‘klimaatalarmisme’. Daarin speelde het VN-klimaatpanel – het IPCC: ‘Intergovernmental Panel on Climate Change’ – een centrale rol. De alarmerende boodschap van het IPCC werd door de milieubeweging en de media nog eens flink aangedikt, waardoor een ware angstpsychose ontstond, die een vruchtbare voedingsbodem bood voor politieke steun voor tal van kostbare doch volstrekt nutteloze maatregelen zonder enig meetbaar effect. Daarover zijn de aanhangers van de menselijke broeikashypothese en de klimaatsceptici het met elkaar eens. Maar dat laatste weet bijna niemand. Dat houdt men liever onder de pet.

Na ‘Climategate’ en een aantal andere schandalen rond het IPCC is nu echter voor een breed publiek duidelijk geworden dat het VN-klimaatpanel laboreerde aan selectief winkelen in de wetenschappelijke literatuur, spindoctoring en paniekzaaien.

Mede daardoor lijkt het tij thans te keren. Ook Moeder Natuur helpt natuurlijk een handje mee. Koude records worden de laatste tijd aan de lopende band gebroken. En zelfs Phil Jones, de hoofdrolspeler in het Climategate-schandaal, heeft onlangs verklaard dat er sinds 1995 geen statistisch significante opwarming van de aarde heeft plaatsgevonden, terwijl de stijging van de CO₂-concentratie in de atmosfeer gewoon doorging. Dit wijst erop dat CO₂ helemaal niet zo’n belangrijke rol speelt in het temperatuurverloop als algemeen wordt aangenomen. Bovendien heeft geen enkel klimaatmodel de stabilisering van de gemiddelde wereldtemperatuur over de afgelopen jaren voorspeld (of nauwkeuriger: geprojecteerd). Daarbij rijst de vraag waarom we dit nooit eerder van Phil Jones of enig andere aanhanger van de menselijke broeikashypothese hebben gehoord.

In verschillende delen van de wereld vertoont het klimaatdebat onderscheiden kenmerken. In de Verenigde Staten en andere delen van de Angelsaksische wereld is het zeer gepolariseerd en gepolitiseerd en verloopt het langs de scheidslijn links/rechts. In Europa daarentegen zitten alle grote politieke partijen nog op de officiële IPCC-lijn. Behoudens enkele uitzonderingen werden in beide arena’s sceptische opvattingen – zelfs van wetenschappers met een onberispelijke staat van dienst en verbonden aan de meest prestigieuze wetenschappelijke instellingen – tot voor kort genegeerd en/of actief onderdrukt door de overheden, academici en de media. Desondanks wint klimaatsceptis terrein.

In Nederland heeft zij zelfs enige officiële erkenning gekregen, waardoor er scheuren zijn ontstaan in het wetenschappelijke klimaatkartel van de aanhangers van de menselijke broeikashypothese, de AGW: ‘Anthropogenic Global Warming’. Op aandringen van de VVD (Helma Neppérus) en PVV (Richard de Mos) heeft de Vaste Kamercommissie voor Verkeer, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) begin 2010 een hoorzitting georganiseerd, tijdens welke zowel de AGW’ers als klimaatsceptici vrijelijk hun opvattingen konden ventileren in aanwezigheid van de sleutelparlementariërs die over het Nederlandse klimaatbeleid beslissen. Deze hoorzitting werd kort daarop gevolgd door een symposium georganiseerd door het KNAW met een soortgelijke opzet, maar waarbij de aandacht zich vooral op de wetenschappelijke aspecten richtte.

Europa slaat zichzelf vaak op de borst over de leidende rol die zij in de wereld speelt op het gebied van het klimaatbeleid. Het Europese CO₂-emissiehandelsstelsel (waaraan ook een aantal niet-EU-landen meedoet, zoals Rusland en Japan), dat een belangrijk onderdeel vormt van het Kyoto-verdrag, speelt hierbij een sleutelrol en wordt als navolgenswaardig voorbeeld gepropageerd. Europa hoopte dat de klimaatconferentie van Kopenhagen van eind 2009 zou leiden tot een wereldwijde uitbreiding van dit stelsel, waarbij alle landen zich zouden verplichten tot de reductie van hun CO₂-uitstoot. Maar deze conferentie

eindigde in een fiasco. Een nieuwe poging eind 2010 in Cancun leverde niet veel méér op – slechts vage beloften. De meest concrete belofte was misschien dat de rijke landen vanaf 2020 jaarlijks honderd miljard Amerikaanse dollars aan de ontwikkelingslanden zouden overmaken voor klimaathulp. Maar geen enkel land deed financiële toezeggingen. Hoe zou dat ook kunnen? Tegen die tijd zou het politieke landschap er wel eens héél anders uit kunnen zien.

Maar de grote CO₂-emittenten (CO₂ is geen vervuulende stof – dus de in de media veel gebruikte term CO₂-‘vervuilers’ is misplaatst), zoals de VS, China en India, wilden zich niet verplichten tot CO₂-reductiedoelstellingen. En Japan en Rusland kondigden aan dat zij in 2012, wanneer het huidige Kyoto-verdrag afloopt, niet meer aan een vervolg daarop zullen deelnemen. Dat betekent dus dat Europa plus nog wat landen internationaal geïsoleerd staan.

De klimaatconferentie in Cancun eindigde dus als een berg die minder dan een muis baarde. Maar de AGW'ers zullen vol blijven houden in hun queeste naar de Heilige Graal van juridisch bindende CO₂-reducties – *ad infinitum*. Het is als de spreekwoordelijke onweerstaanbare kracht die op een onbeweeglijk object stuit. De volgende happening zal over een jaar in Durban, Zuid-Afrika, plaatsvinden.

In tegenstelling tot dat wat de officiële propaganda ons wil doen geloven, is de ervaring met het Europese emissiehandelssysteem slecht. Het systeem is duur en zeer gevoelig voor fraude. Belangrijker echter is dat het geen enkel zinvol doel dient. Zelfs als we de uitkomsten van de modellen van de AGW'ers mogen geloven (hetgeen de klimaatsceptici uitdrukkelijk niet doen), zal het geen enkel meetbaar effect hebben op de gemiddelde wereldtemperatuur. Het is dus weggegooid geld. Het is verwonderlijk dat dit feit in de politieke discussie altijd hardnekkig is genegeerd.

De strijd tegen de opwarming van de aarde (die maar niet wil komen) is een belangrijk argument bij de promotie van duurzame energie. De belangrijkste vormen hiervan zijn: wind-, zonne-energie en biomassa. Zij worden voornamelijk gebruikt voor de opwekking van elektriciteit. In vergelijking met fossiele brandstoffen en nucleaire energie zijn zij echter excessief duur. De belanghebbenden in de duurzame energiesector goochelen met cijfers. Zij vertellen bijvoorbeeld dat een x aantal windmolens een y aantal huishoudens van stroom kunnen voorzien. Tja, als het niet te hard of te zacht waait, want dan leveren windmolens geen stroom en moet een beroep worden gedaan op fossiele reservecapaciteit.

Dit soort cijfers kunnen moeilijk worden vergeleken met de prestaties van de traditionele elektriciteitscentrales (fossiel en nucleair). Daarvoor moet men weten wat de kosten per kilowattuur zijn. Maar deze cijfers zal men tevergeefs zoeken in de verleidelijke folders van de producenten. Voor kernenergie en kolen is dat 4 cent, voor aardgas 5 cent, voor windmolens op land 13 cent, voor biomassa 16 cent en zonne-energie 56 cent.

Maar er zit nog een flinke adder onder het gras. Naast de zichtbare hogere kosten van stroomopwekking door windmolens, zijn er nog de onzichtbare kosten. Immers, grootschalige opslag van elektriciteit (bijvoorbeeld in stuwwerken) is in ons land niet mogelijk. Dat betekent dat vraag en aanbod van elektriciteit op elk moment aan elkaar gelijk moeten zijn. Maar de productie van wind- en zonne-energie vertoont grote schommelingen. Daardoor introduceert men instabiliteit in het elektriciteitsnet. De fluctuaties zullen moeten worden opgevangen door het aanhouden van reservecapaciteit, die snel op- en afgeregeld kan worden. Daarnaast zijn extra investeringen nodig in de infrastructuur. Hierdoor zullen efficiëntieverliezen ontstaan in het elektriciteitsnet als geheel. Per saldo is het resultaat dat er noch energie, noch CO₂-uitstoot wordt uitgespaard. Maar de elektriciteitskosten gaan wél omhoog: 'All pain and no gain!'.

Het is duidelijk dat het prijskaartje dat aan duurzame energie hangt erg hoog is. De extra kosten kunnen in beginsel worden gerechtvaardigd door nakende schaarste van fossiele brandstoffen, waardoor de prijs daarvan omhoog zou schieten en/of de dreiging van een opwarming van de aarde. Maar bij nader onderzoek blijkt geen van deze argumenten houdbaar.

Zelfs in de negentiende eeuw werd er al gewaarschuwd voor een oliepiek. Die is er tot op heden nooit gekomen. De Amerikaanse olie-analist Morris Adelman merkte ooit eens op: 'The oil crunch is like the horizon. It recedes when you approach it.' En van de destijds bekende Arabische minister voor olie zaken, Sjeik Yamani, is de uitspraak bekend: 'The Stone Age came to an end not for a lack of stones and the oil age will end, but not for a lack of oil.'

Als de prijzen van fossiele brandstoffen stijgen, zullen de prikkels om moeilijker toegankelijke gebieden te exploreren en exploiteren toenemen. De technologie zal verder worden ontwikkeld en er zullen substituten komen die concurreren met het duurdere olie en gas. In feite is dat proces nu reeds in volle gang. Onder meer door de ontwikkeling van de techniek van horizontaal boren zijn de mogelijkheden voor gaswinning uit leisteen de laatste tijd spectaculair toegenomen.

men, waardoor de bewezen (en winbare) gasvoorraden sprongsgewijs zijn toegenomen, hetgeen tot prijsdaling van gas heeft geleid.

Het gezaghebbende 'International Energy Agency' (IEA) te Parijs voorziet dan ook geen grotere schaarste aan fossiele brandstoffen op de korte en middellange termijn, terwijl er nog voor eeuwen voldoende kolenvoorraden zijn.

Wat de opwarming van de aarde betreft groeit het aantal 'peer-reviewed' studies – studies die collegiale toetsing hebben ondergaan – dat stelt dat het toenemend niveau van de CO₂-concentratie in de atmosfeer (CO₂ van welke oorsprong dan ook: natuurlijke of menselijke) een onbeduidend effect heeft op de wereldtemperatuur. Per saldo heeft dit gas echter wèl een gunstig effect op flora en fauna, omdat CO₂ als meststof werkt. Dat is goed voor de plantengroei en daardoor ook voor de landbouwproductie en de fauna. Groener kunnen we het niet maken!

Daarnaast zijn er ook vanuit astrofysische, paleoklimatologische en geologische hoek de laatste tijd verschillende 'peer-reviewed' artikelen verschenen, die stellen dat ons een langdurige periode (enkele tientallen jaren) van afkoeling staat te wachten. Deze zijn gebaseerd op verwachtingen van de quasiregelmatische fluctuaties in zonneactiviteit, waarvan men in de komende decennia afname verwacht. Uiteraard is dat in strijd met de projecties van het VN-klimaatpanel, dat matige tot krachtige opwarming voorziet. Op zijn minst kan hieruit de conclusie worden getrokken dat er geen wetenschappelijke consensus bestaat, zoals de IPCC-propaganda ons wil doen geloven. In dat geval is er ook geen solide wetenschappelijke basis voor klimaatbeleid.

In het licht van het voorgaande is een heroverweging van ons klimaatbeleid dringend gewenst. Dat geldt eveneens voor ons beleid inzake duurzame energie. Het is onze huidige staatssecretaris en voormalig re-

dactielid van *Liberaal Reveil*, Paul de Krom, geweest, die altijd zei: 'Windmolens draaien niet op wind, maar op subsidies!' Dat was toen waar en is nu nog steeds waar. Alhoewel nu de omweg is bedacht dat dit soort projecten niet meer worden gesubsidieerd, maar dat de meerkosten worden versleuteld over de totale productie van de elektriciteitsbedrijven en uiteindelijk in de rekening van de energieconsumenten terecht komen.

Zoals de wetenschappelijk rijkelijk gelauwerde Kees Le Pair over windmolens schreef: 'Er is een kanjer van een lobby van bedrijven en personen die aan die dingen verdienen. Maar dat kan alleen dankzij subsidie. Windstroom is gewoon duurder dan andere stroom. En daarom gaan de elektriciteitsprijzen omhoog. Niet omdat kolen of gas duurder worden. Maar omdat de gratis wind zo duur is.'¹

Is het dus niet via de subsidies, dan is het wel via hogere energieprijzen dat de burger het gelag moet betalen van deze geldverslindende investeringen. Waarom doen we het dan? We moeten oppassen om tegemoetkoming aan deelbelangen te verwarren met het dienen van het algemeen belang.

Voor Urk dreigt nu het schrikbeeld van een ijzeren gordijn van windmolens voor de kust. In het licht van het voorgaande zal het duidelijk zijn dat het project is gebaseerd op een onvolledige kosten-batenberekening. Het zou mijns inziens aanbeveling verdienen indien men op Economische Zaken de sommen zou overmaken en dat het project op grond van de uitkomsten daarvan wordt afgeblazen. Zo niet, dan vrees ik dat er weer een nieuw hoofdstuk zal dienen te worden toegevoegd aan de 'Lof der zotheid'.

Drs. H.H.J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Tevens is hij lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten

- 1) 'Kees Le Pair over rendement windmolens', *De dagelijkse standaard*, <http://fp.dagelijksestandaard.nl/2010/12/114540/>.